

Je suis Rushdie

Een onderzoek naar framing van moslims en de islam in Nederland op basis van twee historische casussen.

Masterscriptie Neerlandistiek
Faculteit Geesteswetenschappen
Universiteit Utrecht

Naam: Paul Heuts (6519687)
Datum: 25 april 2021

Begeleider: dr. Laurens Ham
Tweede lezer: drs. Emmeline Besamusca

**'t Was boven op de berg dat ik begreep
Je bent nooit alleen als je samen met jezelf bent**

Bram Vermeulen, 1997

Samenvatting

In dit onderzoek wordt de ontwikkeling van framing van moslims en de islam in de vier grootste Nederlandse kranten onderzocht. Hoewel de Nederlandse samenleving zich heeft ontwikkeld, blijft de rol van moslims en de islam in Nederland een vaak terugkerend onderwerp van debat. Daarom is het relevant te onderzoeken of de beeldvorming van deze groep zich mee ontwikkelt over de jaren.

Deze framinganalyse wordt uitgevoerd door een vergelijking te trekken tussen twee historische casussen: de Salman Rushdie-casus (1989) en de Charlie Hebdo-casus (2015). Deze twee casussen zijn vergelijkbaar omdat ze beide een achtergrond hebben in een kunstvorm (de publicatie van de roman *De Duivelsverzen* in de Rushdie-casus en Mohammed-cartoons in de Hebdo-casus), zich beide buiten Nederland afspelen en beide resulteerden in grootschalige maatschappelijke onrust en (dreiging met) geweld door moslims. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: *hoe verschilt de framing van moslims in berichtgeving in de vier grootste Nederlandse dagbladen over de Salman Rushdie-casus (1989) en de Charlie Hebdo-casus (2015)?*

Voor deze framinganalyse zijn in totaal 191 artikelen gelezen, waarin tien soorten frames zijn herkend. Vijf daarvan waren vooraf opgesteld op basis van het onderzoek van Semetko en Valkenburg (2000): het conflictframe, het human interestframe, het economische consequentiefame, het moraliteitsframe en het verantwoordelijkheidsframe. De andere vijf gevonden framesoorten zijn het stigmatiseringsframe, het ethnocentrismeframe, het vrijheid van meningsuiting-frame, het vrijheid van religie-frame en het vrijheid van kunst-frame. Dit zijn zogenaamde “onderwerpspecifieke” frames, wat inhoudt dat deze niet uit een vooraf opgestelde lijst kwamen. Het ethnocentrismeframe en het stigmatiseringsframe worden echter in de literatuur ook door o.a. Shadid (2009) beschreven. Frames zijn al dan niet toegekend middels een aantal ja/nee-vragen per frame, op basis van de vragenlijst van Semetko en Valkenburg (2000). Een frame wordt toegekend als ten minste de helft van de ja/nee-vragen met ‘ja’ is beantwoord. Na deze toekenning zijn de aantallen frames omgerekend in percentages, zodat resultaten per krant en per casus vergelijkbaar waren.

Het belangrijkste resultaat is de ontwikkeling van het aantal herkende vrijheid van meningsuiting-frames, dat veel vaker wordt herkend in 2015 dan in 1989. Dit gaat ten koste van het aantal herkende vrijheid van religie-frames, dat juist veel minder vaak wordt herkend. Dit is een mogelijk gevolg van de toegenomen waarde die nieuwsmakers en nieuwsconsumenten hechten aan waarden die door politici als Pim Fortuyn als “typisch Nederlands” worden gepresenteerd, zoals de vrijheid van meningsuiting. Een ander opvallend resultaat is het gebrek aan ontwikkeling in het conflictframe, dat een sterke constante factor vormt in beide casussen. Zowel in 1989 als in 2015 wordt dit frame met afstand het vaakst herkend, wat er op wijst dat er geen duidelijke toe- of afname is in het aantal keren dat moslims of de islam in verband worden gebracht met conflicten.

Voorwoord

In 2012 liep ik voor het eerst, vers van de havo, de FHJ binnen. Vandaag, bijna tien jaar later, heb ik een Masterscriptie geschreven aan de UU. Daarmee komt er voor het eerst in een decennium een (tijdelijk) einde aan de op momenten eindeloos lijkende stroom artikelen, deadlines, tentamens en APA-lijsten. Dit onderzoek is het slotstuk van mijn studententijd.

De wereld is niet stil blijven staan, de afgelopen tien jaar. Ik heb geleerd dat deze scriptie niet zomaar aan komt waaien, na een paar maanden hard werk. Nee, deze scriptie is het eindpunt van een jarenlang proces, en het resultaat van een opeenvolging van vele keuzes, met de steun van meer mensen dan ik hier kan noemen. Toch wil ik enkele uitzonderlijke personen eruit lichten, zonder wiens advies en hulp ik nooit op dit punt zou zijn gekomen. Uiteraard te beginnen met mijn begeleider Laurens Ham, die deze scriptie in een ongekend lastige tijd voor de kiezen kreeg, maar me ondanks alles een, in zijn woorden, ‘matuur eindproduct’ kon laten vormen. Ook mijn moeder, zus, zusje en tantes, die mijn humeur in scriptie- én coronatijd accepteerden en het tegelijk ook nog op konden brengen interesse te tonen in wat ik nu eigenlijk aan het doen was. Niet altijd even gemakkelijk, zo kan ik me indenken. Verder dank aan mijn collega’s bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken, die me tijdens mijn stage de kansen en de tijd boden om deze scriptie succesvol af te ronden. En uiteraard noem ik met veel dank Meri Urdaneta, die mijn unieke voorpagina heeft ontworpen.

In deze laatste zinnen noem ik met veel liefde een aantal vrienden, zonder wie ik geen schijn van kans had gehad – niet alleen rond deze scriptie, maar in het algemeen: lieve Sharon, Vera, Vera, Marko, Floor en al die anderen, bedankt voor er met mij zijn. Tenslotte dank aan alle mensen waar ik hier geen ruimte meer voor heb, maar die er altijd voor me zijn geweest en zullen zijn – je weet dat dit over jou gaat.

Paul Heuts

Amsterdam, april 2021

Inhoudsopgave

Samenvatting	4
Voorwoord	5
Inhoudsopgave	6
1. Inleiding	8
2. Context	10
2.1 De casussen	10
2.2 Probleemstelling	11
3. Theoretisch kader	13
3.1 Rol van de media in de samenleving	13
3.1.1 Framing	14
3.2 Framing van moslims als macroconstruct	15
3.3 Framing van moslims als microconstruct	17
3.4 Historische context van framing van moslims	18
4. Corpus en methode	22
4.1 Corpus	22
4.2 Methode	25
4.2.1 Soorten frames	26
5. Resultaten	29
5.1 Salman Rushdie-casus	30
5.1.1 NRC	30
5.1.2 de Volkskrant	31
5.1.3 AD/Algemeen Dagblad	32
5.1.4 De Telegraaf	33
5.2 Charlie Hebdo-casus	34
5.2.1 De Volkskrant	34
5.2.2 NRC	35
5.2.3 AD/Algemeen Dagblad	36
5.2.4 De Telegraaf	37
5.3 Totalen	38
5.3.1 Rushdie-casus	38
5.3.2 Hebdo-casus	39

6. Analyse	41
6.1 Algemene ontwikkelingen	41
6.2 Populair versus kwaliteit	45
6.3 Samenhang	47
7. Conclusie	49
8. Discussie	52
8.1 Beperkingen van dit onderzoek	52
8.2 Vervolgonderzoek	53
Literatuurlijst	56
Bijlage 1	60
Vragen voor frametoekenning	60
Bijlage 2	62
Data in Excel	62
2A: Excelbestanden Salman Rushdie-casus	62
2B: Excelbestanden Charlie Hebdo-casus	63

1. Inleiding

De rol van moslims en de islam in Nederland is al decennialang onderwerp van politieke, maatschappelijke en academische interesse. Sinds de eerste grote groepen moslims als gastarbeider naar Nederland kwamen, is deze bevolkingsgroep uitgegroeid tot de grootste minderheidsgroep van het land. Deze ontwikkeling zorgt voor frictie in de samenleving. Sinds het duidelijk werd dat arbeidsmigranten voor langere termijn in Nederland zouden blijven, in de vroege jaren 80, zijn er verschillende debatten geweest over de groep moslims in Nederland: over integratie, sociaaleconomische problemen en hoe deze groep past in de multiculturele samenleving (Van den Brug et al., 2009).

De aandacht voor de onrust in het Midden-Oosten, bijvoorbeeld voor de Syrische burgeroorlog of de instabiliteit van Irak en Afghanistan na de aanslagen op de Twin Towers, in combinatie met de reeks van islamitisch geïnspireerde terroristische aanslagen in Europa, heeft deze interesse en frictie de afgelopen jaren extra gevoed. Inmiddels gaat er vrijwel geen dag voorbij zonder dat er nieuws verschijnt over (de rol van) moslims en de islam. Verschillende politieke groepen spreken zich al jaren uit over de plaats van deze minderheidsgroep in de samenleving: zo zou integratie niet goed slagen of zou deze groep te groot worden. Bij bepaalde politieke en maatschappelijke groepen bestaat het idee dat waarden die door sommigen als 'typisch Nederlands' worden gezien, zoals vrijheid van meningsuiting, hierdoor in de knel komen (zie hoofdstuk 3.4).

Islamitisch geïnspireerd geweld of de dreiging daarvan is daarom een hot item in verschillende debatten. De media spelen hier een grote rol in, vanwege het beeld dat zij creëren van moslims en de islam. Shadid (2005) stelt bijvoorbeeld dat media zeer eenzijdige beelden schetsen van moslims. Ook Berger (2007) ziet een kloof tussen hoe Europese moslims zichzelf schetsen en hoe zij in de media worden gepresenteerd. Vanwege de maatschappelijke aandacht voor sociaal-culturele problemen rond integratie en de frictie die ontstaat rond de islamitische minderheidsgroep in Nederland, is het relevant te onderzoeken of er een ontwikkeling plaatsvindt in de framing van deze groep. Het is interessant om een verband te leggen tussen een vroeg moment eind jaren tachtig, toen de maatschappelijke discussie over de rol van moslims in de samenleving nog relatief nieuw was, en een moment in 2015, toen deze thema's al een vastere rol in de samenleving hadden. In dit onderzoek wordt daarom gekeken naar hoe moslims en de islam in Nederlandse media worden geframed, op basis van twee casussen waar indertijd veel media-aandacht voor was (zie hoofdstuk 2.1). Bij beide onderzochte casussen ontstond een debat door een uiting van kunst die als islamkritisch te interpreteren is. Door de discussie over deze kunstvormen volgden discussies rond vrijheid van religie, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van kunst bij beide casussen.

Dit onderzoek is opgebouwd uit acht hoofdstukken. Allereerst worden de onderzochte casussen geïntroduceerd en wordt ingegaan op de relevantie van onderzoek naar deze casussen. Vervolgens wordt een probleemstelling opgesteld. In hoofdstuk 3 wordt de al bestaande literatuur over framing tegen het licht gehouden en worden er relevante historische kaders geboden. In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op de onderzoeksmethode en de afkadering van het onderzochte corpus. Vervolgens worden de resultaten van dit onderzoek uitgewerkt in hoofdstuk 5. Deze resultaten worden verder geduid en in verhouding met de literatuur geplaatst in hoofdstuk 6, om vervolgens in hoofdstuk 7 een conclusie te trekken. Tenslotte worden de haken en ogen van dit onderzoek aangestipt in hoofdstuk 8. Ook wordt er in dit slotstuk advies gegeven voor eventueel vervolgonderzoek.

2. Context

2.1 De casussen

Regelmatig krijgt het debat over de rol van moslims en de islam in Nederland een nieuwe impuls. Niet zelden is deze impuls een bepaalde uiting van creativiteit, die door moslims als beledigend kan worden ervaren. Zulke ophef ontwikkelt zich regelmatig in een gewelddadigere vorm: recente voorbeelden zijn de onthoofding van de Franse docent Samuel Paty, in oktober 2020, en de doodsbedreigingen richting een Britse docent in maart 2021. Beide docenten werden geconfronteerd met (dreiging tot) geweld na het tonen van satirische tekeningen uit het tijdschrift Charlie Hebdo in hun klas. Veel moslims vinden dat deze tekeningen beledigend zijn voor de islamitische profeet Mohammed. Een ander voorbeeld is de situatie van de Nederlandse auteur Lale Gül, die na publicatie van haar boek *Ik ga leven* ernstig werd bedreigd. Haar werk uit kritiek op haar streng-islamitische opvoeding.

Een vroeg voorbeeld van een mediastorm over islamitisch geïnspireerd geweld na een uiting van kunst is de casus rond Salman Rushdie. Deze Britse auteur zorgde in 1989 voor wereldwijde protesten van moslims met de publicatie van zijn roman *De Duivelsverzen*. Volgens grote groepen moslims – zowel in de islamitische wereld als in het westen – spotte het boek met hun geloof en werd de profeet Mohammed op grove wijze beledigd in de tekst. De verschijning van de roman bracht de hoogste Iraanse leider ayatollah Khomeini tot het uitspreken van een fatwa tegen de schrijver: de ayatollah noemde het boek godslasterlijk en de auteur een afvallige. Volgens hem was dat genoeg reden om iedere moslim wereldwijd met deze fatwa op te roepen de auteur om te brengen. Daarop ontstonden grootschalige en gewelddadige protesten, waarbij verschillende doden vielen, en moest Rushdie onderduiken. Deze wereldwijde commotie, veroorzaakt door een tot dusver relatief onopvallende bevolkingsgroep, was ongekend in de westerse wereld (Fudge, 2019).

Tot uitvoering van het vonnis van Khomeini kwam het niet. Na het overlijden van de Iraanse leider Khomeiny, in juni 1989, verklaarde de Iraanse regering het vonnis niet uit te zullen voeren. Lange tijd bleef er echter dreiging van andere islamitische groepen bestaan, ook na de intrekking van de fatwa tegen de auteur in 1998. Tegenwoordig, zo'n 32 jaar na het uitspreken van de fatwa en de wereldwijde protesten, kan Rushdie zich weer min of meer vrij bewegen. De Rushdie-casus was de eerste vorm van ophef rond een kunstvorm met de profeet Mohammed als onderwerp. Fudge (2019) schrijft in zijn essay *Islam after Salman* dat Rushdie met zijn werk de weg vrijmaakte voor latere kritische kunstenaars die de grenzen van vrijheid van meningsuiting en zelfcensuur trachtten op te zoeken, zoals de makers van het eerder genoemde satirische cartoonblad Charlie Hebdo. Ook zij kregen te maken met islamitisch geïnspireerd geweld: in 2015 werd de redactie van het tijdschrift slachtoffer van een terroristische aanslag door leden van Al Qaida, waarbij twaalf mensen om het leven kwamen. Door de grootschaligheid en

doelwitkeuze van deze aanslag groeide ook deze aanslag uit tot een mediastorm waar duizenden publicaties aan werden gewijd.

2.2 Probleemstelling

Zulke internationale gebeurtenissen hebben ook invloed op de Nederlandse samenleving. Er is grote aandacht in de media voor de rol van moslims en de islam in Nederland en het debat over die rol verheft vaak na berichtgeving over internationale gebeurtenissen met betrekking tot deze groep. Daarom is het interessant om te onderzoeken hoe de beeldvorming van moslims en de islam zich ontwikkelt. Onderzoek hiernaar kan mogelijk dienen als graadmeter voor de samenleving: hoe wordt er gekeken naar de moslingemeenschap binnen Nederland en waar worden moslims mee geassocieerd? Is er sprake van een ontwikkeling daarin? Wordt geweld automatisch in verband gebracht met de islam?

Onderzoek naar framing in Nederlandse kranten is niet alleen maatschappelijk relevant. Door de keuze van onderzoek naar framing van een Nederlandse minderheidsgroep in de internationale context van deze twee specifieke casussen, wordt een relatief onderbelicht vlak van framingsonderzoek aangesneden. Hoewel beeldvorming van moslims in de media eerder onderwerp is geweest van onderzoek, is naar het gebruik van frames in Nederlandse media over deze twee casussen relatief weinig onderzoek gedaan. Eerder onderzoek over mediaberichtgeving bij de Hebdo-casus richt zich bijvoorbeeld op woordgebruik (Van der Hoeft, 2015). Ook is er een rollenanalyse uitgevoerd van sprekers die naar voren komen in de berichtgeving (Van der Hoeft, 2015). Daarnaast wordt in dit onderzoek gekeken naar framing van Nederlandse moslims in Nederlandse media, op basis van twee internationale casussen. Doordat deze elementen nog weinig belicht zijn, draagt dit onderzoek ook bij aan het academisch debat.

Om de ontwikkeling van framing van deze groep op basis van bovengenoemde casussen in beeld te brengen, luidt de hoofdvraag van dit onderzoek:

Hoe verschilt de framing van moslims in berichtgeving in de vier grootste Nederlandse dagbladen over de Salman Rushdie-casus (1989) en de Charlie Hebdo-casus (2015)?

Deelvragen die helpen bij het beantwoorden van deze vraag zijn:

1. In welke frames zijn de berichten in te delen?
2. Hoe verschilt het gebruik van frames in de onderzochte kranten onderling?
3. Welke ontwikkeling is merkbaar?

De opzet van dit onderzoek is om een ontwikkeling in het gebruik van framing rond moslims in Nederlandse media weer te geven. Het is uiteraard echter niet mogelijk vooraf te stellen dat er überhaupt een ontwikkeling heeft plaatsgevonden. Daarom is niet gekozen voor een hoofdvraag

opgezet rond het vinden van ontwikkelingen, maar rond het zoeken naar verschillen; het ontbreken van verschillen kan immers ook een nuttig resultaat zijn. Er wordt dan ook rekening gehouden met het vóórkomen van belangrijke overeenkomsten tussen de casussen in dit onderzoek, niet uitsluitend de verschillen.

3. Theoretisch kader

Voor het beantwoorden van de hoofdvraag van dit onderzoek, is het van belang het begrip framing af te kaderen. In dit hoofdstuk wordt beschreven wat framing is. Dat gebeurt eerst door de rol van de media te verduidelijken. Op die manier wordt verklaard wat framing is, wat de effecten ervan zijn en waarom framing plaatsvindt. Vervolgens wordt ingegaan op eerder onderzoek naar hoe moslims en de islam in media worden geframed, en welke effecten dat heeft op de beeldvorming bij nieuwsconsumenten. Tenslotte wordt in dit hoofdstuk historische context geboden op het politieke en maatschappelijke debat rond moslims en de islam in Nederland. De bespreking van hoe een onderzoek naar framing wordt uitgevoerd, wordt uitgewerkt in hoofdstuk 4: Methode.

3.1 Rol van de media in de samenleving

Omdat dit onderzoek draait om framing in de media is het van belang om te begrijpen welke rol de media spelen bij beeldvormingsprocessen. Media spelen een belangrijke rol in het sturen en vormen van de publieke beeldvorming. Via berichtgeving in de media kunnen onderwerpen op grote schaal onder de aandacht van het publiek worden gebracht. Door hun toegang tot verschillende maatschappelijke lagen en hun functie als waakhond van de politiek, hebben journalisten de mogelijkheid berichtgeving voor een groot deel te bepalen en hebben zij tot op zekere hoogte invloed op de politieke agenda (Kovach en Rosenstiel, 2001). Wel merkt Nijland (2013) op dat de rol van kranten in de loop der jaren is ontwikkeld: de samenleving is minder verzuild, waardoor kranten dichterbij de burger zijn komen te staan. Nieuws wordt volgens haar niet meer gebracht aan de hand van de agenda van autoriteiten, maar steeds meer vanuit het perspectief van de burger of het publiek. De burger wordt vaker aan het woord gelaten. Een dergelijke aanpak maakt het nieuws persoonlijker en daardoor beter voelbaar bij de lezers (Nijland, 2013).

Volgens de inmiddels verouderde Almacht van de media-theorie heeft de inhoud van een boodschap een directe invloed op de ontvanger (De Boer en Brennecke, 2009). Deze theorie werd gevormd na de opkomst van de eerste massamedia, eind negentiende eeuw, en is eigenlijk een verzamelnaam van verschillende stromingen die samen te vatten zijn onder deze naam. Vanwege de rechtstreekse zending van de boodschap via een eenzijdig mediakanaal, konden volgens de Almacht van de media-theorie externe factoren geen invloed op de inhoud van het bericht uitoefenen. Daardoor zou de ontvanger kritiekloos deze boodschap overnemen. Dit effect zou worden versterkt door de enorme verspreiding van massamedia: praktisch iedereen zou worden bereikt via deze kanalen (De Boer en Brennecke, 2009). Klapper (1960) ontwikkelde echter een model waaruit bleek dat deze theorie tekort schiet, omdat er geen rekening wordt gehouden met zogenoemde “limiterende factoren”, bijvoorbeeld de persoonlijke voorkeuren

van de ontvanger. Die kan er voor kiezen bepaalde berichtgeving anders te interpreteren of in zijn geheel niet te consumeren. Ook is het fysiek niet mogelijk iedereen te bereiken met een uitgezonden boodschap, en is de Almacht van de media-theorie gebaseerd op het idee dat ontvangers zelf geen kritiek kunnen uiten op verkregen informatie, terwijl dat in praktijk wel mogelijk is (Klapper, 1960).

Dit 'limited effect'-model van Klapper (1960) vormt volgens De Boer en Brennecke (2009) nog altijd de basis van huidige mediatheorieën. Latere theorieën, zoals de Agendasetting-theorie, kunnen worden gezien als aanvullingen of specificeringen van dit model. De Agendasetting-theorie, geïntroduceerd door McCombs en Shaw (1972), houdt in grote mate rekening met de reactie van de ontvanger. Zij stellen na hun onderzoek dat nieuwsconsumenten sterk de neiging hebben de geagendeerde onderwerpen in de media belangrijk te vinden. Dit gebeurt ongeacht de onvolmaakte beeldvorming van het onderwerp. Hoewel de media dus de gekozen onderwerpen niet altijd in hun geheel in beeld brengen, vormt de consument er toch een mening over. De Agendasetting-theorie is volgens McCombs en Shaw (1972) dan ook gebaseerd op het idee dat de media niet bepalen *hoe* we denken, maar wel in sterke mate *wat* we denken.

3.1.1 Framing

Dit idee werd in 1997 uitgebreid door Salma Ghanem, die een tweede laag toevoegde aan de Agendasetting-theorie. Ze stelt dat media niet alleen bepalen waarover men denkt, maar ook hoe men denkt over de gebrachte onderwerpen. De wijze van berichtgeving heeft volgens Ghanem (1997) directe invloed op de denkwijze van de consument over het onderwerp. Veel onderzoekers noemen dit *framing* (De Boer en Brennecke, 2009). De basis voor de term framing werd in 1974 gelegd met de aanname dat mensen de complexe wereld om hen heen niet altijd goed kunnen interpreteren. Om deze complexe informatie te classificeren en makkelijker te interpreteren, wordt gebruik gemaakt van frames (Goffman, 1974). Framing gebeurt door een selectie van beelden extra prominent te benadrukken in media, waardoor slechts een gedeelte, namelijk uitsluitend de gekozen selectie, van de werkelijkheid wordt getoond, een zogenaamd frame (Siapera, 2010). Daarmee is framing volgens Siapera (2010) een manier van beeldvorming.

Omdat frames dus worden gebruikt om informatie te presenteren, maar ook om informatie te interpreteren, kunnen er twee concepten worden gespecificeerd: framing als macroconstruct (mediaframes) en framing als microconstruct (individuele frames) (Scheufele, 1999). Framing als macroconstruct verwijst naar de keuze van bepaalde invalshoeken die media kunnen gebruiken om informatie te presenteren. Daardoor zijn frames een belangrijke manier om relatief complexe kwesties efficiënt en op een toegankelijke manier te presenteren voor de gemiddelde nieuwsconsument. De auteur van een nieuwsbericht maakt (bewust of onbewust) gebruik van frames om informatie te kunnen classificeren en op deze manier een "efficiënte doorgifte aan de consument" te kunnen verzorgen (Scheufele, 1999). Met andere woorden: journalisten maken een selectie van het nieuws dat ze melden, om het behapbaar te houden voor

henzelf en voor de lezer. De keuze van waar de auteur op selecteert, is daarbij van invloed op hoe consumenten het nieuws gaan begrijpen (Scheufele, 1999).

Als microconstruct beschrijft framing hoe consumenten informatie en presentatievormen van bepaalde onderwerpen gebruiken bij het vormen van een beeld over een bepaald onderwerp. Scheufele (1999) stelt dat het concept van individuele frames een manier is om te beschrijven hoe het publiek nieuws begrijpt. Hij stelt dat een frame als microconstruct een cluster van beelden is, dat consumenten zelf opbouwen en hen helpt complexe informatie te verwerken. Framing als microconstruct vindt dus actief plaats bij de consument, terwijl framing als macroconstruct plaatsvindt bij het medium.

De effecten van framing worden beschreven als “veranderingen van mening, veroorzaakt door subtiele veranderingen in de representatie van meningen of keuze van onderwerpen” (Iyengar, 1987). Om framing-effecten van een onderwerp waar te nemen, is er meer aandacht voor het onderwerp nodig van het publiek dan bij agendasetting. Bij agendasetting is een oppervlakkige blootstelling aan betreffende nieuws genoeg om effect bij consumenten waar te nemen, maar voor framing-effecten is er meer diepgaande blootstelling nodig (Scheufele en Tewksbury, 2007). Verder is agendasetting gebaseerd op het idee dat er effecten merkbaar zijn door veel aandacht voor het onderwerp in het nieuws: veel berichten, betekent veel effect. Framing is dus, in tegenstelling tot agendasetting, niet gefocust op *of* het onderwerp in het nieuws komt, maar op *hoe* dat gebeurt (Ghanem, 1997; Scheufele en Tewksbury, 2007).

Omdat nieuwsconsumenten vaak niet genoeg kennis hebben om de achterliggende oorzaken en internationale context van geweld en terrorisme te begrijpen, zijn berichten over deze onderwerpen extra vatbaar voor framing (Berbers et al., 2016). Consumenten met minder kennis van het geframede onderwerp zijn makkelijker beïnvloedbaar voor het herhalen van frames dan consumenten met een uitgebreidere kennis, blijkt uit onderzoek van Chong en Druckman (2007). Die tweede groep vergelijkt de getoonde frames met alternatieve opties, om vervolgens vaak het sterkste frame te kiezen. Een zwak frame kan daardoor het tegenovergestelde bereiken van het beoogde effect, omdat het beeld dat een zwak frame probeert te vormen in dit geval niet wordt overgenomen (Chong en Druckman, 2007). Een frame wordt sterker naarmate de overtuigingskracht ervan toeneemt. Deze overtuigingskracht van frames wordt bepaald door verschillende factoren, zoals de betrouwbaarheid van de nieuwsbron (Chong en Druckman, 2007).

3.2 Framing van moslims als macroconstruct

Als macroconstruct is framing een manier van de media om het nieuws af te kaderen. Verschillende factoren zijn van invloed op zulke mediaframes, bijvoorbeeld het heersende politieke klimaat. Zo kwamen integratie en immigratie hoger op de agenda van de Nederlandse media te staan rond de opkomst van Pim Fortuyn, rond de eeuwwisseling (Adriaansen en Van Praag, 2010). Ook nieuwswaardige gebeurtenissen zelf hebben invloed op mediaframes:

Hooghe et al. (2005) stelt dat berichten over geweld, extremisme of criminaliteit een hogere nieuwswaarde hebben en vaak verband leggen met niet-westerse bevolkingsgroepen. Specifiek rond aanslagen of extremistisch geweld piekt de media-aandacht: de aanslag op de Twin Towers zorgde zo voor een sterkere associatie van de islam met terrorisme in de media (Yusof et al., 2013). Ook de moord op Theo van Gogh zorgde voor zo'n piek. Van der Kroon (2005) concludeert dat er na de moord op Van Gogh veel meer aandacht was voor 'moslimterrorisme' en 'moslimextremisme'.

Deze negatieve houding gaat terug tot de eerste onderzoeken naar beeldvorming van moslims in Nederland, die worden uitgevoerd in de jaren 60, onder andere door Emmerik-Levelt en Teulings (in Wentholt en Berg, 1967). Uit hun werk blijkt dat moslims toen al voornamelijk in verband werden gebracht met de problemen voor de Nederlandse samenleving die zij met zich mee konden brengen. Deze thema's blijven behouden: zo'n kwart eeuw later concludeert Van Dijk (1993) dat de Westerse media inderdaad nogal negatief berichtgeven over minderheidsgroepen. Zo wordt een wij-zij-perspectief ingenomen. Het beeld dat de media vormen over (islamitische) minderheden is dat zij vooral in verband gebracht met "negatief" nieuws, zoals geweld en ongelukken. Het beeld van Nederlanders die niet tot zo'n minderheid behoren, is juist vooral positief.

Twaalf jaar na Van Dijk concludeert Shadid (2005) dat Westerse media nog altijd structureel tekort schieten in hun representatie van minderheidsgroeperingen, en vooral de representatie van moslims. In de berichtgeving is er vaak sprake van een simplistische representatie, problematisering en stigmatisering van de beschreven bevolkingsgroep. Daarnaast stelt Shadid (2005) evenals Emmerik en Levelt (1967) dat de media de maatschappij verdelen in een wij-kant, waarmee de Westerse wereld wordt bedoeld, en een zij-kant, de islamitische wereld. Leden van minderheidsgroepen komen in mindere mate aan het woord. Volgens Shadid (2005) is dit het gevolg van framing van deze groepen in de media en de ondervetegenwoordiging van sprekers uit deze groepen in de berichtgeving. In een later artikel bevestigt Shadid (2009) deze bevindingen nogmaals (zie ook hoofdstuk 4).

Uit onderzoek van Balçık (2019) (in opdracht van drie diversiteitstimulerende organisaties) blijkt dat de vier grootste kranten van Nederland terrorisme vaak koppelen aan de islam. Hij onderzocht een korte periode tussen november 2018 en januari 2019. Balçık (2019) dat deze kranten moslima's ook vaak als onderdrukt presenteren en zelfs dat moslimimmigratie in deze kranten als een bedreiging wordt behandeld. Deze negatieve beelden komen volgens Balçık qua frequentie en intensiteit in het algemeen vaker voor in de *Telegraaf* en het *AD* dan in de *Volkskrant* of *NRC*. Moslims worden in de *Telegraaf* en het *AD* vaker met terreur geassocieerd, in deze kranten is het wij-zij-denken sterker, wordt moslimmigratie vaker ongewenst beschouwd en komt het stereotype beeld van de onderdrukte moslima veelvuldiger aan bod (Balçık, 2019).

In een eerder artikel concluderen D'Haenens en Bink (2006) juist dat de berichtgeving over moslims (specifiek in het *AD*) evenwichtig te noemen is. Hoewel de islam volgens hen

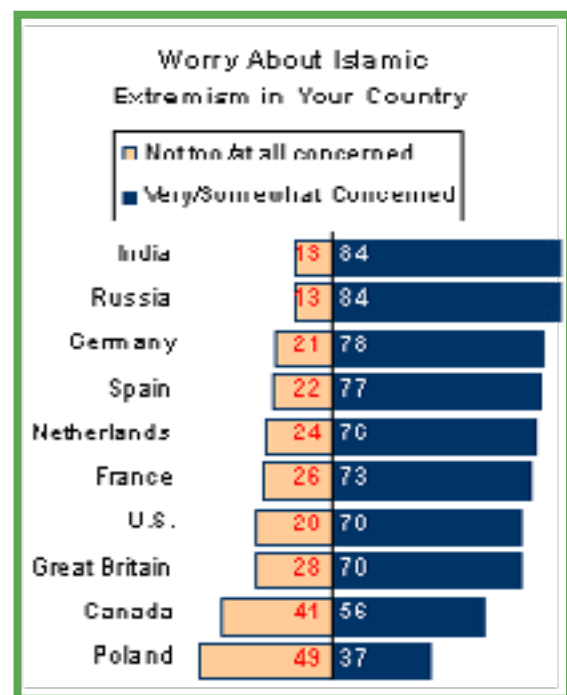
inderdaad vaak in verband wordt gebracht met negatieve gebeurtenissen, belicht het *AD* deze gebeurtenissen in ieder geval van verschillende standpunten. Daardoor wordt volgens D'Haenens en Bink (2006) een relatief compleet beeld geschetst van de islam, omdat ook positieve stemmen aan het woord komen of andere invalshoeken worden aangevlogen. Door een diverser aanbod aan sprekers in de berichten, blijft de berichtgeving over deze groep ondanks de onderwerpkeuze, die niet altijd positief is, alsnog in balans. Deze conclusie staat in contrast met Shadid (2005) en Balçık (2019), die juist een eenzijdige en negatieve berichtgeving concluderen.

Hoewel volgens bovenstaande onderzoekers geweld, conflict of criminaliteit vaak in verband worden gebracht met een islamitische achtergrond, is die aandacht in de media volgens Phalet en Ter Wal (2004) afgenomen na 9/11. Voor de aanslagen in New York kwam deze associatie in bijna een vierde van de berichten voor. Een jaar na de aanslagen is de aandacht voor religie belangrijker geworden en komt de associatie met geweld of conflict nog maar in een vijfde van de gevallen voor. Aandacht voor religieuze onderwerpen is volgens hen echter toegenomen en vormt daarmee een prominent thema in de berichtgeving over islamitische minderheden.

3.3 Framing van moslims als microconstruct

Framing als macroconstruct is een factor die van invloed is op de vorming van individuele framing, ofwel framing als microconstruct. Individuele framing van niet-islamitische Nederlanders ten opzichte van Nederlandse moslims is de laatste jaren in de regel negatief te noemen. De mediaframes die ontstonden rond moord op Theo van Gogh en de aanslagen op de Twin Towers, in combinatie met de hoeveelheid islamitische immigranten, leiden bijvoorbeeld tot negatievere individuele frames van de islamitische minderheidsgroep (Gijsberts en Lubbers, 2009).

In 2003 stelt het European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC) dat er sprake is van negatieve beeldvorming van moslims, die voortkomt uit mediaberichten. Moslims worden vaker geconfronteerd met uitsluiting, discriminatie, vooroordelen en geweld dan andere bevolkingsgroepen. Een van die vooroordelen is dat moslims vaak in verband worden gebracht met geweld en religieus conservatisme: in 2005 zegt 76% van de Nederlandse bevolking zich zorgen te maken over islamitisch extremisme in Nederland (figuur 1).

Figuur 1: zorgen om islamitisch extremisme (Pew Global Attitudes Report, 2005).

Een paar jaar later stelt Said (2008) dat de islam in huidige frames als microconstruct vaak gelijkstaat aan negatieve gebeurtenissen. Ook volgens Van den Brug et al. (2009) wordt de islam in Nederland in verband gebracht met de slechte economische situatie (jaren 70 en 80) en met culturele integratieproblemen (tegenwoordig). In het algemeen zijn individuele frames na 2005 langzaam positiever aan het worden (Sleegers, 2007; Gijsberts en Lubbers, 2009; Van der Hoeff, 2015). Hoewel er nog steeds een negatieve attitude heerst ten opzichte van moslims, wordt die vooral in verband gebracht met radicale moslims (en niet met de gemiddelde moslim) (Van der Hoeff, 2015).

Said (2008) stelt dat individuele beeldvorming zeer gekleurd wordt door de heersende politieke, economische en intellectuele situatie waaruit ze voortkomt. Afhankelijk van de situatie op de plek waar een frame wordt gevormd, kan het frame veranderen. Als bijvoorbeeld anti-islamitische stemmen meer politieke invloed krijgen, kan dit volgens Said (2008) dus effect hebben op het individuele frames. Naarmate de maatschappij zich ontwikkelt, ontwikkelen individuele frames zich dus mee.

3.4 Historische context van framing van moslims

Omdat in dit onderzoek twee historische casussen worden vergeleken, is het van belang de ontwikkeling van het politieke en maatschappelijke debat te beschrijven. Volgens Said (2008) kunnen deze debatten effect uitoefenen op de framing van informatie. De eerste ontwikkelingen in het debat ontstonden toen de eerste grote groepen moslims in Nederland kwamen als arbeidsmigrant in de jaren 60 en 70, voornamelijk uit Turkije en Marokko. In deze periode heerste het idee dat de aanwezige arbeidsmigranten na een bepaalde periode zouden terugkeren naar hun herkomstland (Essed en Nimako, 2006). Minderheden moesten in Nederland kunnen bestaan met behoud van hun eigen cultuur en identiteit, zo was de naoorlogse blik op de nieuwkomers in de samenleving (Sleegers, 2007). Omdat deze groep slechts kort zou blijven, was de algemene houding van Nederlanders ten opzichte van de nieuwkomers niet negatief (Vellenga, Harchaoui en Madkouri, 2009). In de Minderhedennota (1983), die werd gemaakt omdat arbeidsmigranten toch een vastere plek in de samenleving bleken te krijgen, lag de focus nog altijd op cultuurbehoud. Ook de partijplannen en de regering stonden welwillend tegenover veel ruimte voor de waardering en beleving van de eigen cultuur en taal (Entzinger, 2003). Tekenen van maatschappelijke onvrede over de toenemende culturele diversiteit werden wel gesignaleerd in de politiek, maar deze worden niet op de politieke agenda gezet; de heersende politieke en publieke discoursen lieten niet toe dat de aanwezigheid van minderheidsgroepen wordt geïdentificeerd en zorgen er in die tijd voor dat er nauwelijks mogelijkheden zijn voor het vormen van negatieve frames over de komst van migranten naar Nederland (Sleegers, 2007).

In de jaren 90 begint een nieuwe generatie volwassen te worden, de kinderen van de immigranten uit de jaren 60. De positie van het discours dat heerste in de jaren 80 begint onder druk te staan. VVD-leider Bolkestein (1991) schrijft in *de Volkskrant* dat hij niet meer gelooft in een beleid dat zich richt op cultuurbehoud. Specifiek de islam staat volgens Bolkestein negatief

tegenover “onze hogere cultuur”, zoals hij dat noemt, en zou zich moeten aanpassen, zo schrijft hij in een ander stuk in *de Volkskrant* (2006) (Sleegers, 2007). Volgens Sleegers brokkelt het oude discours uit de jaren 70 en 80 langzaam af en ontstaat er ruimte in het maatschappelijke en politieke debat voor negatievere beeldvorming over minderheden. Op politiek niveau heeft dit als gevolg dat integratie op de agenda komt te staan. De focus ligt nu op de verbetering van de sociaaleconomische situatie van minderheidsgroepen. De ruimte voor cultuurbehoud verschuift: eigen cultuur behouden en ontwikkelen is mogelijk en wordt gewaardeerd, maar een zekere vorm van inburgering krijgt ook aandacht. Daardoor wordt er meer ingezet op diversiteit (Sleegers, 2007).

In 2000 veranderde het publieke en politieke discours drastisch, na publicatie van ‘Het Multiculturele Drama’ (Scheffer, 2000). Omdat dit zeer kritische essay over de multiculturele samenleving verscheen van de hand van een PvdA-prominent, sloeg zijn boodschap extra in. De PvdA was immers de tegenhanger van de al langer kritische VVD, en ondersteunde de ontwikkeling van de multiculturele samenleving. Scheffer stelde dat dit idee was verouderd; de overheid had te lang vastgehouden aan het idee van ‘integratie met behoud van eigen identiteit’. Er was een tweedeling aan het ontstaan in de samenleving langs etnische lijnen. Als voorbeeld wees Scheffer (2000) op de hoge werkloosheids- en criminaliteitscijfers van minderheidsgroepen. Specifiek noemt Scheffer de islam het probleem. Moslims zouden volgens Scheffer de scheiding tussen kerk en staat niet accepteren en er haatdragende ideeën over de Nederlandse samenleving op na houden. Daardoor zou volgens Scheffer een losse groep ontstaan, die weigert mee te draaien in de al bestaande samenleving. Een sterker nationaal besef is volgens Scheffer de oplossing: Nederlanders moeten volgens hem meer waarde hechten aan hun taal, collectieve cultuur en geschiedenis. Scheffer pleit bovenal voor een sterkere uitdraging van westerse waarden, zodat nieuwe migranten weten waar ze aan toe zijn en in wat voor samenleving ze moeten integreren (Scheffer, 2000). Bij deze positie moet opgemerkt worden dat Scheffer de term ‘integratie’ gebruikt als een eenzijdig proces, waarbij vooral de (islamitische) nieuwkomers zich aan moeten passen aan de al bestaande maatschappij, die daarvoor sterke handvatten moet bieden in de vorm van een sterker nationaal besef. Deze positie is later bekritiseerd: onder andere Huijnk en Andriessen (2016) zien integratie als een meerzijdig proces, waarbij ook de ontvangende samenleving zich bereid toont tot volledige opname van de nieuwe groep.

Na het artikel van Scheffer kwamen opiniemakers met een negatieve houding ten opzichte van de multiculturele samenleving veel vaker in de media dan hun positievere collega’s (Sleegers, 2007). Ook in de politiek bleef Scheffer niet ongehoord: de opkomende politicus Fortuyn richtte zich tegen het heersende politieke establishment, dat naar zijn mening de islam niet voldoende als een bedreiging zag. Hij stelde dat de ‘oude politiek’ voorbij ging aan centrale problemen. Fortuyn volgde Scheffer (2000) in zijn mening dat de multiculturele samenleving was mislukt, en noemde de islam “zonder meer een probleem voor de moderniteit, omdat kernnormen en –waarden van de moderniteit, die van het ontwikkelde en rijke westen dus, er haaks op staan” (Fortuyn, 2001). De Nederlandse kernwaarden gingen volgens hem niet samen met

de kernwaarden van de islam. Daarmee was de islam en de uitvoering van die godsdienst in Nederland voor Fortuyn een bedreiging van alles waar Nederland voor stond. In navolging van Bolkestein in de jaren 90, en Scheffer in het jaar 2000, presenteerde Fortuyn culturele integratie als een probleem in de politieke debatten (Sleegers, 2007): eerst in het publieke debat met columns in opiniebladen, maar vanaf 2001 werd Fortuyn ook politiek actief.

Fortuyns ideeën sloten aan op het publieke debat over de multiculturele samenleving dat Scheffer (2000) had veroorzaakt. Op het moment dat Fortuyn de politieke arena betrad, richtte de 'oude politiek' zich nog steeds vooral op sociaaleconomische factoren van integratie als werk, scholing en politieke participatie van migranten. Voor culturele integratie (leren over en/of aanpassing aan de Nederlandse cultuur) was nauwelijks aandacht; een samenleving waar culturen naast elkaar konden bestaan was immers het ideaalbeeld geworden (Sleegers, 2007). Fortuyn was de eerste politicus die culturele verschillen en cultuur zelf als bedreiging voor Nederlandse waarden profileerde, een probleem waar volgens hem politieke aandacht voor zou moeten zijn (Sleegers, 2007). Fortuyn slaagde hier waar het Bolkestein eerder niet lukte het politieke discours aan te passen, door ervoor te zorgen dat dat de politieke agenda voor het eerst niet uitsluitend gericht was op sociaaleconomische integratie, maar ook op culturele integratie (Sleegers, 2007).

Bolkestein, Scheffer en Fortuyn focusten zich dus op de verdediging van bestaande Nederlandse waarden, door zich te richten tegen het heersende politieke establishment. Deze bestaande Nederlandse waarden zijn vaak opmerkelijk progressief gekleurd, zoals het belang van homorechten en het idee van vrijheid van meningsuiting. Toch worden deze politici vaak als rechts-conservatief gezien. Een mogelijke verklaring hiervan wordt geboden door Oudenampsen (2018). Hij stelt dat progressieve waarden in Nederland zich zeer constant ontwikkelden tijdens de progressieve revolutie in de jaren 60 en 70. Dit zorgde ervoor dat de samenleving al was gebaseerd op een (progressieve) anti-autoritaire en seculiere gedachte toen het conservatisme voet aan de grond kreeg. Door deze situatie werden conservatieven genooddaakt ook deze oorspronkelijk progressieve waarden te verdedigen, omdat zij zich anders baseren op een samenleving die niet meer bestaat (Oudenampsen, 2018).

Dit is te merken aan politici als Fortuyn, die veel waarde hechten aan oorspronkelijk progressieve waarden zoals individualisme, secularisme en vrouwen- en homorechten. Fortuyn en latere politici, zoals Geert Wilders, presenteerden zich als verdedigers van progressieve waarden, die zij als 'typisch Nederlands' kenmerken, ten opzichte van de 'achterlijke cultuur' van moslimmigranten (Oudenampsen, 2018). De vraag blijft volgens Oudenampsen (2018) in hoeverre deze conservatieve verdediging van progressieve waarden in dienst staat van een politiek doel. Deze progressieve waarden worden immers vooral gebruikt als instrument om een sterkere tegenstelling met de islam te schetsen. Aan de andere kant stelt Oudenampsen (2018) dat Fortuyns positie van verdediging van progressieve waarden gebaseerd is op een realistische situatie: de progressieve moralen waren zó ver doorgedrongen in de samenleving dat een conservatieve tegenbeweging bij voorbaat geen kans op slagen had, zelfs al zou dat gewenst zijn.

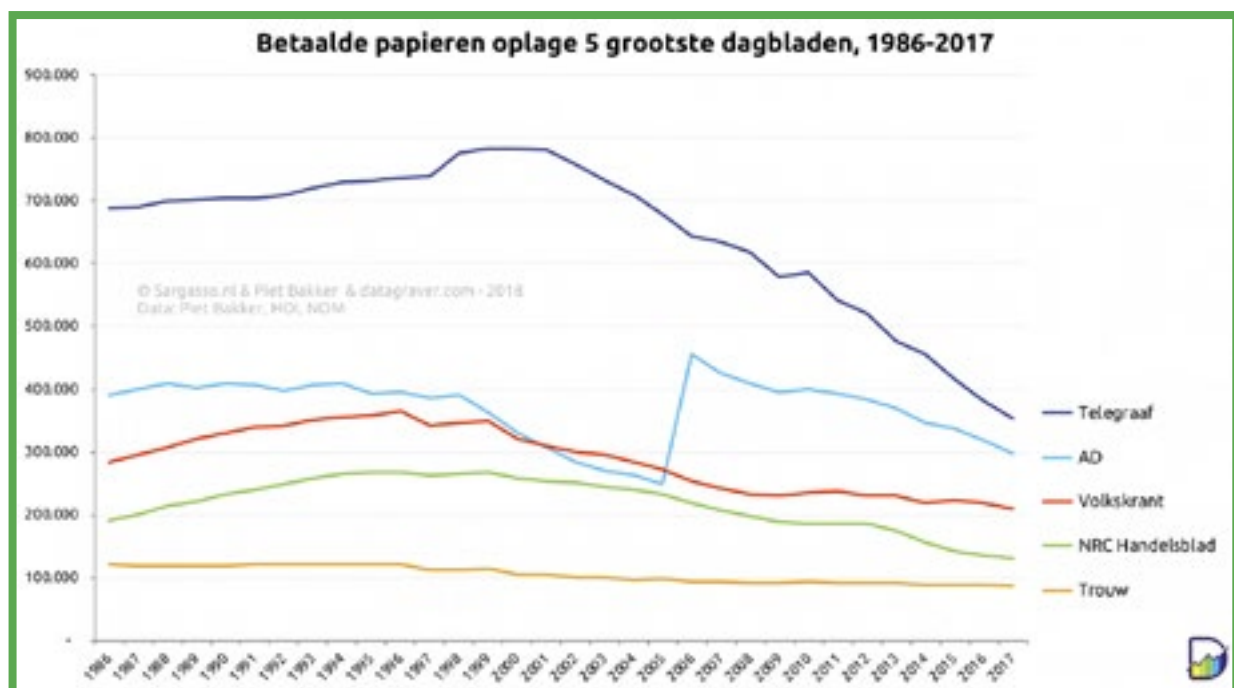
Na de aanslagen op 11 september en de moord op Fortuyn (in 2002), verhevigde het debat (Sleegers, 2007; Gijsberts en Lubbers, 2009). Zowel de toon in het publieke als in het politieke debat verhardde (Sleegers, 2007). Hoewel in 2002 bleek uit parlementair onderzoek dat integratie steeds succesvoller verliep, lieten politici felle taal horen. De VVD stelde bijvoorbeeld dat culturele assimilatie niet nodig is bij immigranten, maar dat er veel aandacht moet zijn voor sociale integratie en dat immigranten moeten leren zich te houden aan de Nederlandse regels en normen (Sleegers, 2007). Als voorbeeld van zogenoemde “westerse kernnormen” van “de moderne samenleving” noemde de VVD gelijkheid tussen man en vrouw, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van het individu. Specifiek in de islam zouden enkele van deze waarden niet voorkomen, waardoor moslims deze waarden niet zouden onderschrijven (Spijkerboer in Sleegers, 2007).

Zoals eerder gesteld, wordt framing mede beïnvloed door heersende politieke situatie. *Wat* wordt gezegd en *hoe* dit wordt begrepen, wordt (deels) bepaald door hoe dat wordt gezegd. Het is dus aannemelijk dat het resultaat van de verharding van het debat over de rol van moslims en de islam in Nederland rond de eeuwwisseling heeft geresulteerd in negatievere framing van deze groep.

4. Corpus en methode

4.1 Corpus

Voor dit onderzoek is gekozen voor het vergelijken van twee historische casussen, die allebei veel aandacht in de media genereerden. De Rushdie-casus was een van de eerste gevallen van een actieve aanzet tot islamitisch geweld tegen een Europees staatsburger vanwege een kunstvorm (zoals eerder gezegd: Salman Rushdie en zijn roman *De Duivelsverzen*). Daar was veel media-aandacht voor en er ontstond een brede maatschappelijke discussie. De aanslag op de redactie van het satirische tijdschrift *Charlie Hebdo* ging een stap verder: bij deze aanslag vielen twaalf doden, voornamelijk schrijvers en tekenaars, wederom vanwege een kunstvorm (satirische cartoons van de profeet Mohammed). Vanwege de beperkte omvang van dit onderzoek is het niet mogelijk alle publicaties rond de gekozen casussen mee te nemen. Om het corpus behapbaar te houden, is gekozen voor twee beperkingen. Allereerst het datumbereik: een periode van een jaar na de aanslagen wordt onderzocht. Daarnaast is beperkt op het medium: alleen berichten verschenen in de vier grootste dagbladen van Nederland worden onderzocht.

Figuur 2: oplage grootste kranten (Sargasso.nl en Piet Bakker, 2018)

Het corpus voor dit media-onderzoek bestaat uit twee deelcorpora, een rond de Rushdie-casus en een rond de Hebdo-casus. Voor het opbouwen van het corpus zijn artikelen van de vier kranten met de hoogste oplages van Nederland gebruikt: *De Telegraaf*, *de Volkskrant*, *NRC Handelsblad* en het *Algemeen Dagblad* (zie figuur 2). Er is onder andere gekozen voor deze vier kranten vanwege hun uiteenlopende ideologische achtergronden en hun sterk verschillend

publiek. Deze krantentitels publiceren over beide casussen. Daarnaast zijn ze onder te verdelen in kwaliteitsmedia (*de Volkskrant en NRC*) en zogenoemde populaire media (*De Telegraaf en AD*). Dit zorgt voor een brede spreiding in invalshoeken rond het onderwerp: populaire media hebben de neiging gebeurtenissen of nieuwsberichten anders aan te vliegen dan kwaliteitsmedia. Volgens Kussendrager en Van der Lugt (2007) streven kwaliteitskranten naar een hogere mate van diepgang in hun artikelen dan populaire media. Daarnaast stellen ze dat kwaliteitskranten vooral gelezen door hoger opgeleiden en populaire kranten voornamelijk door lager opgeleiden. Kwaliteitskranten berichten in het algemeen vaker over complexere onderwerpen, zoals wetenschap of politiek. Ze nemen over het algemeen wat meer afstand tot het nieuws, waardoor lezers meer ruimte houden voor het vormen van een eigen mening. Populaire kranten berichten vaker over sensationeel nieuws, zoals criminaliteit en showbizz (Kussendrager en Van der Lugt, 2007). Ook Ter Wal et al. (2005) stelt dat er duidelijk onderscheid is tussen populaire- en kwaliteitsdagbladen (zie verder in dit hoofdstuk). Daardoor is het mogelijk dat er, naast een ontwikkeling van framing tussen de twee casussen, ook een scheidslijn of een ontwikkeling merkbaar is tussen soorten kranten.

Om de artikelen te vinden is bij de Rushdie-casus gebruikgemaakt van het online krantenarchief Delpher. Om de resultaten van de zoekopdracht zo min mogelijk te vertroebelen met irrelevante of toevallige berichten, is er naast de logische zoektermen 'Salman' en 'Rushdie' gekozen voor een derde term: 'islam'. Er is gekozen om niet ook de term 'moslim' toe te voegen vanwege twee redenen. Ten eerste gebruiken eerdere onderzoeken de term 'moslim' ook voor onderzoek naar 'islam', bijvoorbeeld in het onderzoek van D'Haenens en Bink (2006). Hier wordt de term 'moslim' gebruikt voor onderzoek naar beeldvorming van de islam. 'Moslims' worden volgens hen gelijkgetrokken met alle islambelijders. Er wordt vaak gesproken over 'de islam en haar aanhangers', en de aanhangers worden op hun beurt weer gelijkgeschakeld aan hun geloof. Berger (2007) stelt dat moslims als een losstaande groep binnen de samenleving worden beschreven, waardoor acties van een individueel lid van deze groep kunnen worden gekoppeld aan de gehele groep, en daarmee aan het geloof. Hij stelt ook dat de term 'islam' veel aandacht krijgt, omdat deze term wordt gezien als een verklaring voor de problemen die worden veroorzaakt of ervaren door moslims. Daarnaast is er een pragmatische reden: wie 'moslim' toevoegt, kan ook 'moslims' en andere synoniemen en meervouden toevoegen. Op die manier wordt de hoeveelheid zoektermen te groot, waardoor het corpus mogelijk te beperkt wordt.

Er is dus gekozen voor één enkele extra zoekterm. Deze term is algemeen genoeg, waardoor ook los gerelateerde artikelen omhoog komen, maar biedt ook een filter voor per definitie ongerelateerde artikelen. Bij de Charlie-casus is gebruikgemaakt van de databank NexisUni, met 'Charlie', 'Hebdo' en 'islam' als zoektermen om dezelfde reden.

Om een breed beeld te krijgen van frames die ontstonden na de gebeurtenissen, is gekozen voor een onderzochte tijd van een jaar, vanaf een dag nadat de gebeurtenissen plaatsvonden; kranten brengen immers hun berichten pas een dag later. Bij de Rushdie-casus resulteerde dat in 197 berichten tussen 15-02-1989 en 15-02-1990 (tabel 1). Bij de Hebdo-casus zijn dat er 357, tussen

08-01-2015 en 08-01-2016 (tabel 2). Verdeeld per krant gaat het om de volgende aantallen berichten:

Krant	Hoeveelheid berichten
<i>NRC</i>	77
<i>de Volkskrant</i>	67
<i>AD</i>	33
<i>De Telegraaf</i>	20
Totaal	107

Tabel 1: totaal berichten per krant over de *Rushdie*-casus

Krant	Hoeveelheid berichten
<i>de Volkskrant</i>	159
<i>NRC</i>	114
<i>AD</i>	45
<i>De Telegraaf</i>	39
Totaal	357

Tabel 2: totaal berichten per krant over de *Hebdo*-casus

Omdat deze corpora te groot zijn om in hun geheel te behandelen in dit onderzoek, wordt in dit onderzoek een selectie van de artikelen gebruikt voor de analyse. Om tot een behapbare hoeveelheid artikelen te komen, is ervoor gekozen om bij de *Rushdie*-casus per krant de helft van de artikelen te gebruiken (tabel 3), en bij de *Hebdo*-casus een kwart (tabel 4). Door deze selectie wordt het corpus gereduceerd tot de volgende getallen, naar boven afgerond:

Krant	Hoeveelheid berichten
<i>NRC</i>	39
<i>de Volkskrant</i>	34
<i>AD</i>	16
<i>De Telegraaf</i>	10
Totaal	99

Tabel 3: geanalyseerde hoeveelheid berichten per krant over de *Rushdie*-casus

Krant	Hoeveelheid berichten
<i>de Volkskrant</i>	40
<i>NRC</i>	29
<i>AD</i>	12
<i>De Telegraaf</i>	10
Totaal	91

Tabel 4 geanalyseerde hoeveelheid berichten per krant over de Hebdo-casus

Op deze manier zijn beide corpora ongeveer even groot. Bij de selectie van artikelen is rekening gehouden met de verhoudingen tussen kranten onderling. De berichten worden verzameld middels een aselechte steekproef, waarbij dus in het geval van de Hebdo-casus een uit vier artikelen wordt gelezen, en in het geval van de Rushdie-casus een uit twee. Om tot de gekozen artikelen te komen, is per casus eerst het geheel op volgorde van publicatiedatum geplaatst, om vervolgens vanaf het eerste bericht te beginnen en telkens één bericht (Rushdie-casus) of drie berichten (Hebdo-casus) over te slaan. Bij de Rushdie-casus wordt dus het eerste, derde, vijfde artikel enzovoorts gebruikt, bij de Hebdo-casus gaat het om het eerste, vijfde, negende artikel enzovoorts.

De functie binnen Delpher waarmee de ingescande krantenteksten worden “vertaald” naar bewerkbare teksten, werkt niet altijd even goed. Soms zijn de bewerkbare teksten enigszins vervuild door een slechte scankwaliteit of door vouwen in het oorspronkelijke papier. In deze gevallen is de eigenlijke tekst handmatig bewerkt tot een leesbare tekst ontstond, op basis van de leesbare tekst op de originele scan. Daarnaast verwacht Delpher tussenkopjes in artikelen soms met hoofdkoppen, waardoor een deel van het originele artikel niet meegenomen wordt in de bewerkbare tekst. In deze gevallen is handmatig de rest van het originele artikel ook bijgevoegd in de geanalyseerde teksten. Onderschriften bij foto’s zijn in beide casussen niet meegenomen. De publicatiedata van de onderzochte artikelen zijn per krant te vinden in Bijlage 2.

4.2 Methode

Om verschillende frames te analyseren in een corpus – of in het geval van dit onderzoek, twee – zijn er volgens Semetko en Valkenburg (2000) twee manieren om onderzoek te doen: deductief en inductief. Een inductief onderzoek is erop gericht veel verschillende frames te vinden in een relatief klein corpus. Hoewel deze werkwijze nuttig is voor dit soort onderzoek, is ze ook erg arbeidsintensief en kan ze lastig te herhalen zijn. Frames worden met inductief onderzoek gevonden op basis van zeer los opgestelde definities. De deductieve methode is geschikter voor grotere corpora en is gebaseerd op het indelen van artikelen in verschillende, vooraf opgestelde, mogelijke frames. Met deze werkwijze kan worden vastgesteld hoe vaak bepaalde frames

voorkomen bij berichtgeving over een onderwerp. Ook is deze methode goed herhaalbaar. Een laatste groot voordeel is dat deze methode geschikt is voor het vergelijken van frames in verschillende soorten media, zoals in kwaliteits- of populaire media (Semetko en Valkenburg, 2000). Om deze redenen is er gekozen voor de deductieve methode in dit onderzoek.

Zoals hierboven gesteld, is het voor de deductieve framinganalyse die Semetko en Valkenburg (2000) noemen nodig om vooraf mogelijke frames op te stellen. In hun onderzoek onderscheiden ze vijf vaak voorkomende frames, waarvan er volgens hen tenminste één te herkennen is in vrijwel alle artikelen. Soms is het echter mogelijk dat er veel voorkomende frames zijn bij een bepaald onderwerp die niet voorkomen in de lijst van Semetko en Valkenburg (2000). In dit geval kunnen onderwerpspecifieke frames worden gebruikt, die inhoudelijk sterk verbonden zijn met het onderwerp van de artikelen. Doordat de hoeveelheid mogelijke onderwerpen in de media onmetelijk is, geldt dat ook voor de onderwerpspecifieke frames waarin deze onderwerpen kunnen worden gepresenteerd (Van Noije en Wennekers, 2019)

4.2.1 Soorten frames

De vijf vaak voorkomende, vooraf opgestelde frames van Semetko en Valkenburg (2000) zijn het conflictframe, human interestframe, economische consequentiesframe, moraliteitsframe, en het verantwoordelijkheidsframe.

- Het *conflictframe* benadrukt conflicten tussen individuen, groepen of instellingen als een middel om de belangstelling van het publiek te wekken. Ook politieke tegenstellingen vallen onder dit frame, hoewel die vaak te simplistisch worden weergegeven (Semetko en Valkenburg, 2000). Een bericht met conflicterende standpunten zou zelfs minder gemotiveerde mensen kunnen stimuleren om het nieuws bewuster te verwerken (Van Noije en Wenneker, 2019).
- Het *human interest-frame* verbindt een emotionele invalshoek aan een gebeurtenis of probleem, bijvoorbeeld door in te gaan op het privéleven van actoren. Semetko en Valkenburg (2000) stellen dat nieuws door dit relatief vaak gebruikte frame wordt gedramatiseerd, om de aandacht van de consumenten te behouden.
- Het *economische consequentiesframe* wordt gebruikt om de gevolgen van een gebeurtenis voor de economie te belichten. Dit frame is populair vanwege de nieuwswaarde van gebeurtenissen die grote economische gevolgen kunnen hebben. Graber en Dunaway (2018) geven berichtgeving over een beurscrash als voorbeeld: als er in de media wordt gespeculeerd over een beurscrash, raken investeerders (en nieuwsconsumenten) mogelijk in paniek, wat voor dalingen op de beurs kan zorgen. Dit kan op zichzelf weer voor economische consequenties zorgen.
- Het *moraliteitsframe* plaatst de gebeurtenis in een context van een morele of religieuze houding. Dit gebeurt volgens Semetko en Valkenburg (2000) veelal in citaatvorm, om het idee te wekken dat dat de boodschap niet rechtstreeks uit de mond van de journalist komt.

Uiteraard is dit niet noodzakelijk: in een opiniestuk geschreven door een journalist, kan een gebeurtenis ook voldoen aan de vragen die Semetko en Valkenburg (2000) gebruiken om dit frame toe te kennen. Door de formulering van deze vragen, worden veel onderwerpen met betrekking tot religie onder dit frame geschaard; een van hun vragen is namelijk of het bericht naar een god of naar andere (religieuze) leerlijnen verwijst. Een andere vraag is of er sprake is van het voorschrijven van specifieke denkwijzen of gedragingen, iets dat zowel in citaatvorm als rechtstreeks van de journalist afkomstig kan zijn. Het moraliteitsframe komt veel vaker terug als microconstruct dan als macroconstruct, volgens Neumann et al. (1992)¹.

- Het *verantwoordelijkheidsframe* schrijft verantwoordelijkheid toe aan een bepaald individu, groep of aan de politiek. Dit frame kan bij bepaalde frames overlappen met het conflictframe, bijvoorbeeld als er sprake is van een conflict tussen media en overheid.

Om een bericht in te delen in een van deze frames, moeten er 20 ja/nee-vragen worden beantwoord (Semetko en Valkenburg, 2000). Per frame zijn verschillende vragen, om antwoorden te kunnen clusteren. Als op de helft of meer framespecifieke vragen wordt geantwoord met 'ja', krijgt het bericht het betreffende frame toebedeeld. Deze vragen zijn bijgevoegd in Bijlage 1. In dit onderzoek zijn niet alle vragen van Semetko en Valkenburg (2000) overgenomen; één vraag gerelateerd aan het human interest-frame is niet meegenomen in dit onderzoek, omdat die gericht is op visuele informatie bij het artikel. Die informatie wordt niet meegenomen in dit onderzoek, omdat de databank NexisUni deze informatie niet bevat.

De onderwerpspecifieke frames zijn vooraf niet vast te stellen, aangezien ze per onderwerp kunnen verschillen. Wel zijn er in eerder onderzoek mogelijk relevante onderwerpspecifieke frames verschenen, zoals die van Shadid (2009):

- Het *etnocentrismeframe* beschrijft een wij-zij-tegenstelling tussen de islamitische- en de westerse wereld. Dit frame overlapt niet per se met het conflictframe (hoewel er combinaties mogelijk zijn). Het etnocentrismeframe geeft een 'wij/zij'-tegenstelling en met 'onze' versus 'hun' cultuur, waarbij de eerstgenoemde beter respectievelijk hoger wordt gewaardeerd. Ook kan dit frame worden herkend aan een simplificering van de zij-groep, door bijvoorbeeld uitsluitend de niet-Nederlandse achtergrond van personen te benadrukken (Shadid, 2009).
- Het *stigmatiseringsframe* wordt gebruikt als er sprake is van moslims of de islam als een probleem of probleemgroep. Dit frame wordt gebruikt als moslims of de islam meer dan strikt noodzakelijk in verband worden gebracht met criminaliteit, misdaad, misbruik van sociale voorzieningen, terrorisme, werkloosheid of drugs. Volgens Ter Wal et al. (2005) wordt dit frame veel vaker gebruikt in populaire media, en wordt het vaker gebruikt als ook etniciteit en andere controversiële onderwerpen worden aangesneden. Meer dan de helft van de artikelen in de populaire pers met een onderwerp rond etniciteit ging over expliciet negatieve onderwerpen, vergeleken met een op de drie voor de kwaliteitskranten.

¹ Dit lijkt te worden verklaard door de discrepantie tussen wat de media dagelijks drijft (de 'waan van de dag') en de bredere, onderliggende beelden die nieuwsconsumenten zelf opbouwen.

Ook criminaliteit kwam vooral veel voor in berichten (39 procent) in de populaire pers. Samen met andere controversiële onderwerpen zoals segregatie, asiel en immigratiebeleid en -controle, kwamen potentieel negatieve onderwerpen terug in 54 procent van alle berichten in kwaliteitsmedia, en zelfs in 72 procent van de berichten in populaire pers (Ter Wal et al., 2005).

- Het *lekenframe* stelt dat aangehaalde moslims zelden als expert en vooral als omstander of burger aan het woord komen. Bij gebruik van dit frame worden moslims niet benaderd om op te treden in de media om hun expertise van een onderwerp maar om andere redenen, waardoor ze relatief weinig kans krijgen een professionele mening te vertegenwoordigen (Shadid, 2009).
- Het *culturele-generaliseringsframe* stelt dat alle moslims eigenlijk één groep zijn en dat moslims die worden aangehaald, vertegenwoordigers zijn voor deze gehele groep. Vertegenwoordigers van de moslimgemeenschap worden door de media vaak opgevoerd als vertegenwoordigers van alle moslims in Nederland. Dat kunnen zij per definitie niet zijn, omdat de islam geen hiërarchisch georganiseerde geloofsgemeenschap is en Nederlandse moslims sterk verdeeld zijn langs etnische scheidslijnen (Shadid, 2009).

Aangezien het vooraf onduidelijk is of deze onderwerpspecifieke frames ook toepasbaar zijn op dit onderzoek, is het mogelijk dat hiervan wordt afgeweken in de resultatensectie. Het is ook mogelijk dat er frames worden gevonden die niet vooraf zijn opgesteld in dit hoofdstuk.

Samenvattend zijn in praktijk dus per artikel verschillende ja/nee-vragen beantwoord, waarna frames toegekend konden worden aan dat bepaalde artikel. Vanwege de verschillende hoeveelheid berichten die per krant werden bekeken, zijn de resultaten ook in percentages omgerekend. Hierdoor kunnen de resultaten beter worden vergeleken. De numerieke aantallen frames per krant worden in Bijlage 2 weergegeven.

5. Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de framinganalyse weergegeven. Zoals eerder is aangegeven, worden er per artikel frames toegekend. Vanwege de lengte van bepaalde artikelen en de verschillende invalshoeken die kunnen voorkomen in een tekst, is het mogelijk dat er meerdere frames werden herkend in hetzelfde artikel. In dit geval zijn ook meerdere frames toegekend. Het kan echter voorkomen dat bepaalde vooraf opgestelde frames duidelijker naar voren komen dan andere, in hetzelfde bericht. Om dat verschil aan te duiden, wordt in dit onderzoek gewerkt met een onderscheid tussen primaire en secundaire frames. Als een frame in een artikel op alle bijbehorende ja/nee-vragen een 'ja' heeft ontvangen, is dit frame het primaire frame. Andere frames, waarbij de helft of meer van de vragen met 'ja' zijn beantwoord, zijn secundaire frames. Daardoor is het mogelijk dat bepaalde artikelen bijvoorbeeld niet één primair frame hebben, maar verschillende secundaire, of zowel een primair frame als een of meerdere secundaire. Een primair frame is nadrukkelijker aanwezig in een artikel dan secundaire frames. Op dit punt wijkt dit onderzoek af van het onderzoek van Semetko en Valkenburg (2000), waarin dit onderscheid niet wordt gemaakt.

In praktijk bleek het dat er, ondanks de gekaderde zoektermen, enkele artikelen naar voren kwamen die niet relevant waren. In dit geval is er naast ja en nee een derde variabele toegekend bij alle vragen (en dus alle frames): 'o'. Voor een volledig overzicht hoe de vragen zijn beantwoord per artikel, zie Bijlage 2.

In de artikelen werden, naast de eerder genoemde, vooraf opgestelde frames van Semetko en Valkenburg (2000), vijf onderwerpspecifieke frames gevonden. Die konden niet eerder worden opgesteld, omdat onderwerpspecifieke frames per onderzoek kunnen verschillen (zie hoofdstuk 4). Twee van de in dit onderzoek gevonden onderwerpspecifieke frames lijken echter sterk op enkele frames die Shadid (2009) noemde: het stigmatiseringsframe en het ethnocentrismeframe. Verder werden drie frames herkend met betrekking tot soorten vrijheden: het vrijheid van meningsuiting-frame, het vrijheid van religie-frame en het vrijheid van kunst-frame.

Omdat onderwerpspecifieke frames niet vooraf kunnen worden vastgesteld, kunnen er ook niet meerdere vragen worden verbonden aan het toekennen van deze frames. In dit onderzoek is het stigmatiseringsframe toegekend als er sprake was van een verband tussen (dreiging van) geweld, en moslims en de islam. Het ethnocentrismeframe is toegekend als er sprake was van een wij-zij-tegenstelling, waarbij de westerse wereld wordt geplaatst tegenover de islamitische. De drie verschillende vrijheidsframes zijn toegekend als deze vormen van vrijheid ter sprake komen, ongeacht de waarde die daaraan wordt gehecht. Ook niet-letterlijke verwijzingen worden hierin meegenomen, als er bijvoorbeeld sprake is van rechten voor alle gelovigen (vrijheid van religie) of als er wordt gesproken over dat een idee nooit reden voor vervolging mag zijn (vrijheid van

meningsuiting). Er is dus, in tegenstelling tot de vooraf opgestelde frames van Semetko en Valkenburg (2000), slechts gewerkt met één vraag: wordt er gerefereerd naar deze vorm van vrijheid? In hoofdstuk 8 wordt verder gereflecteerd op deze keuze.

Dit hoofdstuk is opgebouwd per casus. Eerst worden de gevonden frames per krant rond de Rushdie-casus getoond, gevolgd door een totaalbeeld van de gevonden frames in deze casus. Hierna volgt hetzelfde voor de Hebdo-casus. Om het overzicht te bewaren, worden de resultaten per krant weergegeven. Omdat de corpora niet even groot zijn (zowel per krant als per casus), is het nodig de numerieke resultaten om te rekenen naar percentages, voordat er een zo treffend mogelijke vergelijking kan worden getrokken. In dit hoofdstuk worden daarom uitsluitend de percentuele resultaten weergegeven, de numerieke resultaten zijn te vinden in Bijlage 2. Omdat bij het berekenen van percentages wordt afgerond op één decimaal, is het mogelijk dat de resultaten niet exact op 100% uitkomen. Bij de weergave van de resultaten wordt het percentage gebaseerd op het totaal aantal herkende frames, dat hoger kan zijn dan het aantal geanalyseerde artikelen. In dit geval zijn er meerdere frames gevonden in ten minste één artikel. De percentages geven dus aan hoe vaak een bepaald frame voorkomt ten opzichte van het totaal aantal herkende frames.

5.1 Salman Rushdie-casus

5.1.1 NRC

Bij de Salman-Rushdie casus zijn er in totaal 39 berichten gepubliceerd door het *NRC* bekeken. Daarvan zijn er 4 gekenmerkt met een 'o', omdat deze niet relevant bleken. In deze 39 berichten werd 13 keer een primair frame herkend uit de vooraf opgestelde lijst (Semetko en Valkenburg, 2000). Daarnaast werden 48 secundaire frames uit deze lijst herkend.

Zoals uit tabel 5 blijkt, komt het moraliteitsframe het vaakst naar voren als primair frame. In totaal komt echter het conflictframe vaker terug en is daarmee het meest gebruikte frame in het *NRC*.

<i>NRC</i> in %	Primaire frames	Secundaire frames	Totaal
Verantwoordelijkheidsframe	1.6%	6.6%	8.2%
Human interest-frame	6.6%	18.0%	24.6%
Conflictframe	1.6%	39.3%	40.9%
Economische consequentiefame	0.0%	1.6%	1.6%
Moraliteitsframe	11.4%	13.1%	24.5%
Totaal	20.3%	78.6%	99.8%

Tabel 5: frames in het *NRC*, percentueel (Salman Rushdie-casus)

Naast deze vooraf opgestelde frames werden ook 5 onderwerpspecifieke frames herkend. In totaal werden deze frames samen 61 keer herkend in de teksten. Twee van de frames die Shadid (2009) herkende, komen ook terug in deze resultaten. Verder is er veel aandacht voor verschillende soorten vrijheden. Percentueel gezien vormen deze resultaten zich zoals in tabel 6 is weergegeven:

NRC onderwerpspecifieke frames	Percentage
Stigmatiseringsframe	32.8%
Vrijheid van meningsuiting-frame	13.1%
Vrijheid van religie-frame	24.6%
Vrijheid van kunst-frame	11.5%
Etnocentrisme-frame	18.0%
Totaal	100%

Tabel 6: onderwerpspecifieke frames in het NRC, percentueel (Salman Rushdie-casus)

Uit de resultaten van het NRC valt op dat deze krant van de onderwerpspecifieke frames het stigmatiseringsframe het vaakst gebruikt. Daarnaast wordt veel gebruikgemaakt van het vrijheid van religie-frame. Ook spreekt het NRC in bijna een vijfde van de gevallen in wij-zij-termen, door het gebruik van het etnocentrisme-frame.

5.1.2 de Volkskrant

Over de Rushdie-casus zijn in *de Volkskrant* 34 berichten geanalyseerd. Hiervan bleek er 1 niet relevant, deze is dus niet meegenomen in de resultaten. In totaal werden er 5 primaire frames en 38 secundaire frames uit de vooraf opgestelde lijst herkend. Ook in dit geval wordt het conflictframe het vaakst herkend. Het human interest-frame wordt echter vaker nadrukkelijk gebruikt. Omgerekend naar percentages ziet dat er uit als in tabel 7:

<i>de Volkskrant</i> in %	Primaire frames	Secundaire frames	Totaal
Verantwoordelijkheidsframe	0.0%	13.9%	13.9%
Human interest-frame	7.0%	11.6%	18.6%
Conflictframe	0.0%	46.5%	46.5%
Economische consequentiefame	0.0%	4.7%	4.7%
Moraliteitsframe	4.7%	11.6%	16.3%
Totaal	11.7%	88.3%	100%

Tabel 7: frames in de Volkskrant, percentueel (Salman Rushdie-casus)

In *de Volkskrant* werd naast bovengenoemde generieke frames ook 57 keer een onderwerpspecifiek frame herkend. Uit tabel 8 blijkt dat de *Volkskrant* het stigmatiseringsframe het meest gebruikt. Ook gebruikt deze krant regelmatig frames rond vrijheden, waarvan vrijheid voor religie het populairst is.

<i>de Volkskrant</i> onderwerpspecifieke frames	Percentage
Stigmatiseringsframe	28.0%
Vrijheid van meningsuiting-frame	22.8%
Vrijheid van religie-frame	24.6%
Vrijheid van kunst-frame	14.0%
Etnocentrisme-frame	10.5%
Totaal	99.9%

Tabel 8: onderwerpspecifieke frames in de *Volkskrant*, procentueel (*Salman Rushdie-casus*)

5.1.3 AD/Algemeen Dagblad

In het *AD* zijn in totaal 16 berichten geanalyseerd over de *Rushdie-casus*. Daarvan bleek er 1 niet relevant. In deze geanalyseerde berichten zijn 17 frames uit de vooraf opgestelde lijst herkend. Opvallend is dat er in deze krant geen primaire frames werden gevonden, alle gevonden frames zijn secundair. Daarnaast valt op dat het verantwoordelijkheidsframe niet is vertegenwoordigd. Het conflictframe is echter zeer sterk vertegenwoordigd, meer dan de helft van de gevonden frames is een conflictframe. In tabel 9 wordt dit procentueel uitgedrukt.

<i>AD</i> in %	Primaire frames	Secundaire frames	Totaal
Verantwoordelijkheidsframe	0.0%	0.0%	0.0%
Human interest-frame	0.0%	17.6%	17.6%
Conflictframe	0.0%	52.9%	52.9%
Economische consequentiefame	0.0%	11.8%	11.8%
Moraliteitsframe	0.0%	17.6%	17.6%
Totaal	0.0%	99.9%	99.9%

Tabel 9: frames in het *AD*, procentueel (*Salman Rushdie-casus*)

Onderwerpspecifieke frames komen in het *AD* 13 keer voor. De frames rond verschillende vormen van vrijheden, die de kwaliteitskranten met regelmaat gebruiken, komen in het *AD* in veel mindere mate voor. Opvallend is de hoeveelheid keren dat het stigmatiseringsframe

terugkomt. In ruim driekwart van de resultaten brengt het *AD* berichten met een stigmatiseringsframe, dat is meer dan dubbel zoveel als bij eerdergenoemde kwaliteitskranten. Het vrijheid van religie-frame komt op de tweede plaats, evenals bij de eerdergenoemde kranten. In tabel 10 staan deze resultaten uitgedrukt in percentages.

<i>AD</i> onderwerpspecifieke frames	Percentage
Stigmatiseringsframe	76.9%
Vrijheid van meningsuiting-frame	7.7%
Vrijheid van religie-frame	15.4%
Vrijheid van kunst-frame	0.0%
Etnocentrisme-frame	0.0%
Totaal	100%

Tabel 10: onderwerpspecifieke frames in het *AD*, percentueel (*Salman Rushdie-casus*)

5.1.4 De Telegraaf

De Telegraaf publiceerde het minst over de *Salman Rushdie-casus*. Daarom zijn er slechts 10 artikelen geanalyseerd. Al deze artikelen bleken relevant, er zijn in dit geval dus geen ó's toegekend. In totaal werden er 9 frames uit de vooraf opgestelde lijst herkend, uitgewerkt in tabel 11.

Evenals bij het *AD* is te zien dat het conflictframe in deze krant het populairst is. Verder springt geen enkel frame in het oog; het economische consequentiefame is evenals bij andere kranten het minst populair. In percentages zien deze resultaten er als volgt uit:

<i>De Telegraaf</i> in %	Primaire frames	Secundaire frames	Totaal
Verantwoordelijkheidsframe	0.0%	11.1%	11.1%
Human interest-frame	0.0%	11.1%	11.1%
Conflictframe	0.0%	66.7%	66.7%
Economische consequentiefame	0.0%	0.0%	0.0%
Moraliteitsframe	0.0%	11.1%	11.1%
Totaal	0.0%	100%	100%

Tabel 11: frames in *De Telegraaf*, percentueel (*Salman Rushdie-casus*)

Ook in *De Telegraaf* komen frames rond vrijheden beduidend minder vaak terug dan in de kwaliteitskranten. De 13 gevonden onderwerpspecifieke frames zijn in tabel 12 procentueel weergegeven. Een opvallend verschil is dat in *De Telegraaf* het vrijheid van religie-frame niet voorkomt, zoals in alle andere kranten. In tegenstelling tot het *AD* wordt het ethocentrismeframe in *De Telegraaf* wel herkend.

<i>De Telegraaf</i> onderwerpspecifieke frames	Percentage
Stigmatiseringsframe	69.2%
Vrijheid van meningsuiting-frame	7.7%
Vrijheid van religie-frame	0.0%
Vrijheid van kunst-frame	7.7%
Ethocentrisme-frame	15.4%
Totaal	100%

Tabel 12: onderwerpspecifieke frames in *De Telegraaf*, procentueel (*Salman Rushdie*-casus)

5.2 Charlie Hebdo-casus

5.2.1 De Volkskrant

In het geval van de Charlie Hebdo-casus zijn er 40 artikelen uit *de Volkskrant* geanalyseerd. Daarvan hebben er 2 een o-status gekregen en zijn dus niet relevant. In deze 40 artikelen zijn in totaal 49 generieke frames herkend. Ook in deze casus gebruikt *de Volkskrant* het conflictframe het vaakst, maar vooral als secundair frame. Het human interest-frame wordt het vaakst primair herkend, samen met het moraliteitsframe. In percentages omgerekend ontstaat de volgende tabel:

<i>de Volkskrant</i> in %	Primaire frames	Secundaire frames	Totaal
Verantwoordelijkheidsframe	4.1%	6.1%	10.2%
Human interest-frame	6.1%	22.4%	28.5%
Conflictframe	2.0%	44.9%	46.9%
Economische consequentiefame	2.0%	0.0%	2.0%
Moraliteitsframe	6.1%	6.1%	12.2%
Totaal	20.3%	79.5%	99.8%

Tabel 13: frames in *de Volkskrant*, procentueel (*Charlie Hebdo*-casus)

In de artikelen van *de Volkskrant* rond deze casus zijn 66 onderwerpspecifieke frames herkend. Uit tabel 14 blijkt dat de Volkskrant het stigmatiseringsframe in 39.4% van de gevallen terugkomt. Dat is 11,4 procentpunt vaker dan bij de Rushdie-casus. Het vrijheid van meningsuiting-frame neemt een aanzienlijke tweede plek in.

<i>de Volkskrant</i> onderwerpspecifieke frames	Percentage
Stigmatiseringsframe	39.4%
Vrijheid van meningsuiting-frame	25.8%
Vrijheid van religie-frame	9.1%
Vrijheid van kunst-frame	9.1%
Etnocentrisme-frame	16.7%
Totaal	100%

Tabel 14: onderwerpspecifieke frames in de Volkskrant, percentueel (*Charlie Hebdo*-casus)

5.2.2 NRC

Van het NRC zijn 29 artikelen geanalyseerd. In deze artikelen zijn geen irrelevante teksten naar boven gekomen. Daarom zijn alle 29 artikelen meegenomen in de resultaten. In deze artikelen zijn in totaal 39 frames uit de vooraf opgestelde lijst herkend. Uit tabel 15 blijkt dat van de vooraf opgestelde frames ook in dit geval het conflictframe het populairst is. Het human interest-frame wordt echter iets vaker primair herkend. Percentueel ziet deze verdeling er als volgt uit:

NRC in %	Primaire frames	Secundaire frames	Totaal
Verantwoordelijkheidsframe	2.6%	12.8%	15.4%
Human interest-frame	7.7%	20.5%	28.2%
Conflictframe	5.1%	41.0%	46.1%
Economische consequentiefame	0.0%	2.6%	2.6%
Moraliteitsframe	5.1%	2.6%	7.7%
Totaal	20.5%	79.5%	100%

Tabel 15: frames in het NRC, percentueel (*Charlie Hebdo*-casus)

In de geanalyseerde artikelen van het NRC wordt 33 keer een van de onderwerpspecifieke frames herkend, zie tabel 16. Het stigmatiseringsframe wordt nog altijd veel gebruikt, al valt vooral het lage percentage vrijheid van religie-frames op: in slechts 3 procent van de gevallen komt dit frame terug.

NRC onderwerpspecifieke frames	Percentage
Stigmatiseringsframe	36.4%
Vrijheid van meningsuiting-frame	27.3%
Vrijheid van religie-frame	3.0%
Vrijheid van kunst-frame	15.2%
Etnocentrisme-frame	18.2%
Totaal	100%

Tabel 16: onderwerpspecifieke frames in het NRC, percentueel (Charlie Hebdo-casus)

5.2.3 AD/Algemeen Dagblad

In deze casus zijn 12 berichten van het AD geanalyseerd. Twee daarvan zijn gekenmerkt met een 'o'. Er is 12 keer een frame toegekend uit de vooraf opgestelde lijst.

Voor het eerst is op te merken dat het conflictframe niet het sterkst vertegenwoordigd is. Het moraliteitsframe komt vaker prominent naar voren én wordt in totaal vaker gebruikt dan het conflictframe. Evenals bij de Rushdie-casus, wordt het verantwoordelijkheidsframe ook in deze casus niet herkend in het AD. In percentages ziet dat eruit zoals in tabel 17:

AD in %	Primaire frames	Secundaire frames	Totaal
Verantwoordelijkheidsframe	0.0%	0.0%	0.0%
Human interest-frame	0.0%	16.7%	16.7%
Conflictframe	0.0%	33.3%	33.3%
Economische consequentiefame	0.0%	8.3%	8.3%
Moraliteitsframe	16.7%	25%	41.7%
Totaal	16.7%	83.3%	100%

Tabel 17: frames in het AD, percentueel (Charlie Hebdo-casus)

Naast deze vooraf opgestelde frames is er 13 keer een onderwerpspecifiek frame toegekend. In tabel 18 is dit percentueel uitgewerkt. Het vrijheid van meningsuiting-frame wordt het vaakst gebruikt, dubbel zo vaak als het stigmatiseringsframe. Het vrijheid van religie-frame is slechts goed voor 7.7% van de gevallen.

AD onderwerpspecifieke frames	Percentage
Stigmatiseringsframe	15.4%
Vrijheid van meningsuiting-frame	30.8%
Vrijheid van religie-frame	7.7%
Vrijheid van kunst-frame	23.1%
Etnocentrisme-frame	23.1%
Totaal	100%

Tabel 18: onderwerpspecifieke frames in het AD, percentueel (Charlie Hebdo-casus)

5.2.4 De Telegraaf

Van de 10 geanalyseerde artikelen van *De Telegraaf* bij deze casus zijn er geen beoordeeld met een o. Er is 13 keer een frame toegekend uit de vooraf opgestelde lijst. In tabel 19 is de percentuele verhouding uitgewerkt. Het conflictframe wordt het vaakst herkend, maar het moraliteitsframe komt het vaakst nadrukkelijk naar voren.

<i>De Telegraaf</i> in %	Primaire frames	Secundaire frames	Totaal
Verantwoordelijkheidsframe	7.7%	7.7%	15.4%
Human interest-frame	7.7%	7.7%	15.4%
Conflictframe	0.0%	46.2%	46.2%
Economische consequentiefame	0.0%	0.0%	0.0%
Moraliteitsframe	15.4%	7.7%	23.1%
Totaal	30.8%	62.3%	100%

Tabel 19: frames in *De Telegraaf*, percentueel (Charlie Hebdo-casus)

Naast deze vooraf opgestelde frames werd ook 21 keer een onderwerpspecifiek frame toegekend. Uit tabel 20 blijkt dat het vrijheid van meningsuiting-frame het vaakst wordt herkend. Verder valt op dat het vrijheid van religie-frame volledig ontbreekt, terwijl zowel het vrijheid van kunst-frame als het stigmatiseringsframe in ongeveer een kwart van de gevallen worden herkend.

<i>De Telegraaf</i> onderwerpspecifieke frames	Percentage
Stigmatiseringsframe	28.6%
Vrijheid van meningsuiting-frame	33.3%
Vrijheid van religie-frame	0.0%
Vrijheid van kunst-frame	23.8%
Etnocentrisme-frame	14.3%
Totaal	100%

Tabel 20: onderwerpspecifieke frames in *De Telegraaf*, percentueel (*Charlie Hebdo*-casus)

5.3 Totalen

5.3.1 Rushdie-casus

In alle kranten zijn opgeteld 132 frames uit de vooraf opgestelde lijst herkend. In tabel 21 staat per frame uitgewerkt hoe vaak dit frame wordt herkend.

Totaal vooraf opgestelde frames, Rushdie-casus	Primaire frames	Secundaire frames	Totaal
Verantwoordelijkheidsframe	0.8%	8.3%	9.1%
Human interest-frame	5.3%	15.2%	20.5%
Conflictframe	0.8%	44.7%	45.5%
Economische consequentiefame	0.0%	3.8%	3.8%
Moraliteitsframe	6.8%	14.4%	21.2%
Totaal	13.7%	86.4%	100%

Tabel 21: totaal aantal vooraf opgestelde frames in de *Rushdie*-casus, percentueel

Hieruit wordt duidelijk dat in het geval van de *Rushdie*-casus het conflictframe het vaakst wordt gebruikt. Het moraliteitsframe wordt het vaakst nadrukkelijk gebruikt, maar verschilt in totaal niet veel met het human interestframe. Beide frames worden ongeveer één op de vijf keer gebruikt.

Naast de frames uit de vooraf opgestelde lijst, werd 144 keer een onderwerpspecifiek frame herkend. Van deze frames wordt het stigmatiseringsframe het meest herkend, gevolgd door het

vrijheid van religie-frame, zoals te zien is in tabel 38.

Totaal onderwerpspecifieke frames, Rushdie-casus	Percentage
Stigmatiseringsframe	38.2%
Vrijheid van meningsuiting-frame	16.0%
Vrijheid van religie-frame	21.5%
Vrijheid van kunst-frame	11.1%
Etnocentrisme-frame	13.2%
Totaal	100%

Tabel 22: totaal aantal onderwerpspecifieke frames in de Rushdie-casus, procentueel

5.3.2 Hebdo-casus

Bij deze casus werden in totaal 113 frames herkend uit de vooraf opgestelde lijst. Hieronder staat uitgewerkt hoe deze frames zich procentueel verhouden tot elkaar:

Totaal vooraf opgestelde frames, Hebdo-casus	Primaire frames	Secundaire frames	Totaal
Verantwoordelijkheidsframe	3.5%	8.0%	11.5%
Human interest-frame	6.2%	19.5%	25.7%
Conflictframe	2.7%	42.4%	45.1%
Economische consequentiefame	0.9%	1.8%	2.7%
Moraliteitsframe	8.0%	7.0%	15.0%
Totaal	13.6%	86.4%	100%

Tabel 23: totaal aantal vooraf opgestelde frames in de Hebdo-casus, procentueel

Hieruit wordt duidelijk dat het conflictframe het vaakst wordt gebruikt, gevolgd door het human interestframe. Het moraliteitsframe wordt echter – evenals bij de Rushdie-casus – vaker nadrukkelijk herkend en komt hier zelfs vaker terug als primair frame dan als secundair frame.

Naast de frames uit de vooraf opgestelde lijst, werd 133 keer een onderwerpspecifiek frame herkend. Van deze frames wordt het stigmatiseringsframe het meest gebruikt, gevolgd door het vrijheid van meningsuiting-frame, zoals te zien is in tabel 40.

Totaal onderwerpspecifieke frames, Hebdo-casus	Percentage
Stigmatiseringsframe	34.6%
Vrijheid van meningsuiting-frame	27.8%
Vrijheid van religie-frame	6.0%
Vrijheid van kunst-frame	14.3%
Etnocentrisme-frame	17.3%
Totaal	100%

Tabel 24: totaal aantal onderwerpspecifieke frames in de Hebdo-casus, percentueel

6. Analyse

Er zijn verschillende opvallende ontwikkelingen tussen beide casussen merkbaar wat betreft framegebruik. Ook zijn er een aantal opvallende constanten gevonden. Dit hoofdstuk heeft als doel de cijfers die worden weergegeven in het vorige hoofdstuk beter te duiden. Welke opvallende verschillen zijn er opgemerkt, en hoe verhouden deze resultaten zich tot de eerder besproken literatuur? Allereerst worden algemene resultaten besproken. Vervolgens wordt ingezoomd op de verschillen tussen kranten onderling, waarbij de ontwikkeling wordt gevisualiseerd door middel van enkele grafieken. Daarnaast worden van de belangrijkste frames enkele voorbeelden gegeven door het tonen van fragmenten uit de onderzochte artikelen.

6.1 Algemene ontwikkelingen

Gemeten over alle kranten wordt het conflictframe in beide casussen met ruime marge het vaakst herkend. Daarmee is het conflictframe ook de grootste constante factor. Dit betekent dat moslims/de islam in Nederlandse kranten vaak in verband worden gebracht met conflicten. De grote hoeveelheid herkende conflictframes komt niet geheel overeen met de bevindingen van Semetko en Valkenburg (2000), die concludeerden dat van hun vooraf opgestelde frames het verantwoordelijkheidsframe het vaakst werd herkend. Wel neemt in hun onderzoek het conflictframe een tweede plaats in. Ook Phalet en Ter Wal (2004) wijzen op de populariteit van dit frame. Een duidelijk voorbeeld van het conflictframe is te herkennen op 15 januari 2015 in het *NRC*. Het gaat in dit geval om een politiek conflict. In dit artikel werd het conflictframe primair herkend, alle vragen zijn dus met ‘ja’ beantwoord. Er is immers duidelijk sprake van onenigheid tussen verschillende (in dit geval politieke) partijen, er worden verwijten gemaakt en er wordt, hoewel indirect, verwezen naar een verliezende kant:

*PvdA-leider Samsom, toch al verzwakt, beleefde van alle politici de ongelukkigste avond. In de eerste interruptie van het debat merkte hij op dat Wilders' positionering „precies hetzelfde is als wat de terroristen doen. Haat, angst en verdeeldheid zaaien”. Hoewel Wilders, aldus Samsom, „met andere wapens” strijdt, „namelijk het woord”. Wilders noemde Samsom „een zieke geest”, de rest van de Kamer bleef angstvallig stil. Vanuit de PVV-fractie werd verontwaardigd gereageerd.
(*NRC*, 15-01-2015)*

Een belangrijke ontwikkeling is te herkennen in de toename van het aantal herkende moraliteitsframes bij de Hebdo-casus ten opzichte van de Rushdie-casus, hoewel in beide casussen dit frame relatief vaak voorkomt. Dat is in strijd met wat Semetko en Valkenburg (2000) concluderen, namelijk dat kranten relatief weinig gebruik maken van dit frame. De

opvallend grote aanwezigheid van dit frame kan worden verklaard door het onderwerp: religie speelt volgens Phalet en Ter Wal (2004) een grote rol in berichtgeving over de islamitische minderheidsgroep, een groep waar veel aandacht voor is in berichtgeving in beide casussen. De nadruk op religie in berichten is ook een van de kenmerken van het moraliteitsframe volgens Semetko en Valkenburg (2000). Een onderwerp met religieuze achtergrond draagt dus vaak bij aan het vaker herkennen van dit frame. De verklaring voor de toename van het gebruik van dit frame kan daarnaast liggen in de veranderde politieke context: waar in 1989 de politieke focus voornamelijk lag op sociale integratie en het naast elkaar laten leven van verschillende culturen, lieten Scheffer en Fortuyn een heel andere boodschap horen. Moslims werden bijvoorbeeld vaker opgeroepen zich aan te passen aan de Nederlandse cultuur, een voorbeeld van het voorschrijven van bepaalde gedragingen (Sleegers, 2007). Ook dat is een kenmerk van het moraliteitsframe. Verder kan de gebruikte zoekterm “islam” bijdragen aan de relatief grote hoeveelheid herkende moraliteitsframes: het is mogelijk dat een zoekterm met een religieus thema het moraliteitsframe vaker naar voren doet komen (zie hoofdstuk 8).

Het moraliteitsframe wordt bijvoorbeeld herkend in het derde geanalyseerde artikel van *de Volkskrant*, van 23 februari 1989, getiteld ‘*Tolerantie*’. Ook dit frame wordt primair herkend: het bevat een morele boodschap, verwijst naar religie en moraliteit en raadt een specifieke gedraging (“bestrijd intolerantie”) aan. Zie het volgende citaat:

Tussen de religieuze en etnische groepen in Nederland is een hoge mate van tolerantie nodig. Die is niet bij voorbaat gegeven, gezien ook het af en toe opduiken van extreemrechtse en racistische groepen. Ook het christendom kent geestesdrijvers. Intolerantie van de ene kant kan gemakkelijk leiden tot negatieve gevoelens bij andere groepen. Daarom is het van groot belang dat organisaties van alle groepen in de samenleving vormen van intolerantie in eigen kring zo goed mogelijk bestrijden.
(*de Volkskrant*, 23-02-1989).

Van de onderwerpspecifieke frames wordt het stigmatiseringsframe het vaakst herkend. Zoals eerder werd gemeld, is dit frame toegekend als er sprake was van een associatie tussen geweld en moslims en/of de islam. Dit geldt dus ook voor dreigingen door of insinuaties van gebruik van geweld door of tegen deze groep. Hoewel dit frame al sinds de eerste onderzoeken naar beeldvorming van moslims in Nederland onverminderd populair is, zoals blijkt uit Emmerik-Levelt en Teulings (1967) en Shadid (2005), wordt dit frame iets minder vaak herkend in 2015 dan in 1989. Zoals onder anderen Gijsberts en Lubbers (2009) al opmerkten, wordt dit frame echter nog altijd het vaakst herkend in de lijst van onderwerpspecifieke frames. Een voorbeeld van dit frame is te vinden in het AD op 14 oktober 1989, waar vrij letterlijk sprake is van (aanzetting van) geweld door moslims:

Tegenwoordig draagt hij de oorlogszuchtige parolen van wijlen ayatollah Khomeini uit. Mutti meent, dat het doodvonnis tegen de schrijver Salman Rushdie voor zijn ‘Satanic Verses’ in de Koran staat geschreven. „Belediging is erger dan moord.” Het vermoorden van Rushdie is voor Mutti geen

bloedige misdaad, maar simpelweg de uitvoering van een vonnis.
(AD, 14-10-1989)

In de totalen is de grootste ontwikkeling tussen de twee casussen merkbaar bij de onderwerpspecifieke frames. Vooral het gebruik van het vrijheid van religie-frame verschilt aanzienlijk. Dat frame werd ten tijde van de Rushdie-casus in ruim een vijfde van de gevallen herkend. Bij de Hebdo-casus is dit afgenomen tot slechts 6.1%. Het vrijheid van meningsuiting-frame wordt daarentegen vaker herkend bij de Hebdo-casus dan bij de Rushdie-casus. Er wordt dus minder waarde gehecht in de media aan vrijheid van religie en des te meer waarde aan vrijheid van meningsuiting. In het volgende citaat uit *de Volkskrant* is een van de weinige vrijheid van religie-frames gebruikt bij de Hebdo-casus te herkennen, door het benadrukken van de waarde van dit thema:

De Nederlandse fabrikanten Zwanenberg (Zwan-worsten) en Friesland Foods (kaas) namen in advertenties in Jordaanse kranten afstand van Fitna. De ondernemingen betuigden hun 'solidariteit met de campagne voor internationale wetgeving tegen elke belediging van religies, inclusief de Islam en de Profeet Mohammed (Vrede Zij Met Hem).'
(*de Volkskrant*, 07-03-2015)

Overigens is het niet opvallend dat dit frame juist in dit citaat wordt herkend; Fitna is een film van Geert Wilders, waar een sterk anti-islamitische boodschap uit spreekt. Dat maakt Fitna een historische casus, waarbij in het algemeen veel werd gesproken over religie.

In *De Telegraaf* wordt het vrijheid van meningsuiting-frame het vaakst herkend ten tijde van de Hebdo-casus. Vaak wordt dit frame zelfs letterlijk aangehaald, zoals op 12 januari 2015:

Komt er een speciale socialemediapolitie? En is dat niet juist in strijd met de nu door velen zo gekoesterde vrijheid van meningsuiting?
(*De Telegraaf*, 12-01-2015)

Deze verschuiving van aandacht voor vrijheid van religie naar vrijheid van meningsuiting is verklaarbaar door de opkomst van politici als Pim Fortuyn, die vrijheid van meningsuiting (en andere "Nederlandse waarden") mogelijk gebruikt als instrument om een sterker contrast met de "onvrije" islam te creëren (Oudenampsen, 2018). Daarnaast kan de toename van het aantal herkende vrijheid van meningsuiting-frames worden verklaard door de ontwikkeling van de visie op integratie van moslims in de maatschappij: waar in de jaren 80 de maatschappelijke focus vooral ligt bij cultuurbehoud van (islamitische) minderheidsgroepen, verplaatst dit zich in de loop van de jaren 90 en verder in de nieuwe eeuw steeds meer richting culturele aanpassing van deze minderheidsgroepen aan het land van aankomst (Entzinger, 2003; Adriaansen en Van Praag, 2010; Berger, 2007). Volgens Spijkerboer (in Slegers, 2007) onderschrijven moslims "Nederlandse kernnormen" zoals vrijheid van meningsuiting niet. De toegenomen waarde die politici hechten aan dit soort punten, verklaart waarom dit frame ook vaker wordt herkend in de

media: politieke debatten hebben immers invloed op media-inhoud.

Ook het aantal herkende human interest-frames is gestegen. Deze stijging kan worden verklaard door de rol van de media in de samenleving, die in de 26 jaar tussen beide casussen is veranderd: door een afnemende verzuiling is de interesse van lezers meer bij nieuws vanuit de burgers komen te liggen, in plaats van nieuws vanuit de autoriteiten (Nijland, 2013). Een van de duidelijkste voorbeelden van het human interest-frame is te vinden in een *Volkskrant*-artikel getiteld: *‘Ja, humor zal ons redden! Dat vind ik wel een goede slogan.’* In dit artikel worden verschillende voorbijgangers gesproken, waardoor er veel wordt ingegaan op privélevens en er automatisch een menselijke blik wordt gevormd. Zie het volgende citaat:

Brigitte Lebacqz (61) uit Parijs: Charlie Hebdo, dat is mijn jeugd. Ik was te jong om tijdens mei ‘68 op de barricades te staan, maar toch, we kwamen in opstand, we rebelleerden, en humor was ons wapen. Cabu, Wolinski, dat waren mijn helden. Met een paar potloodlijnen konden zij iets tonen wat moeilijk met woorden uit te leggen was. De laatste jaren las ik het tijdschrift niet meer. Niet omdat ik het niet goed vond, maar ik had het te druk en in mijn buitenwijk was er niet makkelijk aan te komen. Ik was hen een beetje vergeten, ze waren deel van het landschap. Nu word ik eraan herinnerd: we moeten doorgaan, we moeten blijven lachen, zelfs met de dood, zelfs met wat er nu gebeurd is. Ik denk dat mensen vanaf nu meer moed zullen hebben, dat ze niet meer met zich zullen laten sollen. Ja, humor zal ons redden, dat vind ik een goede slogan’
(de *Volkskrant*, 12-01-2015)

Het aantal herkende etnocentrismeframes is licht toegenomen. Dit geeft een ‘wij/zij’-tegenstelling aan, waar ‘onze Nederlandse’ cultuur tegenover ‘hun, de islamitische’ cultuur wordt geplaatst (Shadid, 2009). Een vrijwel letterlijk voorbeeld is herkend in het volgende *Volkskrant*-fragment:

Hoe moeten wij, westerlingen, de woede de islamitische wereld over het boek the Satanic Verses begrijpen? Dr. R. Peters, arabist in Amsterdam, legt uit dat er meer aan de hand is dan het kwetsen van religieuze gevoelens.
(de *Volkskrant*, 18-02-1989)

Naast Shadid (2005; 2009) herkent ook Berger (2007) dat moslims als een losstaande groep binnen de samenleving worden beschreven. De kleine toename die merkbaar is in de hoeveelheid herkende etnocentrismeframes, is verklaarbaar door de opkomst van populistische politiek. Oudenampsen (2018) beargumenteert dat deze stroming mogelijk uitsluitend gebruikmaakt van progressieve (zogenoemd ‘Nederlandse’) waarden om zich scherper af te zetten tegen de islamitische cultuur. Met de opkomst van deze politiek groeide ook de media-aandacht ervoor, waardoor meer ruimte ontstond voor het afzetten van de ‘Nederlandse’ waarden tegen de islamitische cultuur in de media.

In beide casussen wordt het economische consequentiefame zeer weinig herkend. Dit is verklaarbaar door de onderwerpkeuze, die geen economische grondslag heeft: gebruik van andere frames is een logischer keuze.

6.2 Populair versus kwaliteit

Als wordt ingezoomd op verschillen tussen populaire- en kwaliteitsmedia, is er een sterke afname merkbaar van het aantal herkende stigmatiseringsframes in populaire media tussen 1989 en 2015. Dit is extra opvallend omdat er juist een toename merkbaar is bij beide kwaliteitskranten. Populaire media lijken de vrijgekomen aandacht voornamelijk te gebruiken voor het vrijheid van meningsuiting-frame, dat in beide kranten meer dan vier keer zo vaak wordt herkend bij Hebdo-casus dan bij de Rushdie-casus. Ook kwaliteitsmedia tonen een stijging in het gebruik van het vrijheid van meningsuiting-frame, zij het een stuk minder groot.

Het valt ook op dat er bij de populaire media een afname van ongeveer 20 procentpunt te zien is in het aantal herkende conflictframes, terwijl dat aantal bij kwaliteitsmedia juist constant blijft. Dit valt op omdat in de totalen (vooraf opgestelde en onderwerpspecifieke frames) dit frame het vaakst wordt herkend (zie 6.1). Het gebruik ervan blijft ongeveer gelijk in beide casussen. Er zijn dus echter duidelijke verschillen merkbaar tussen populaire- en kwaliteitsmedia. Semetko en Valkenburg (2000) concluderen dat het conflictframe vaker voorkomt in kwaliteitskranten, terwijl uit de resultaten van dit onderzoek blijkt dat dit frame in beide populaire kranten bij de Rushdie-casus beduidend vaker wordt herkend. Bij de Hebdo-casus is deze verhouding ietwat gelijkgetrokken.

In diagram 1 wordt dit visueel uitgedrukt en is te zien dat het grootste verschil merkbaar is bij het AD, waar bij de Hebdo-casus zelfs het minst vaak het conflictframe wordt herkend.

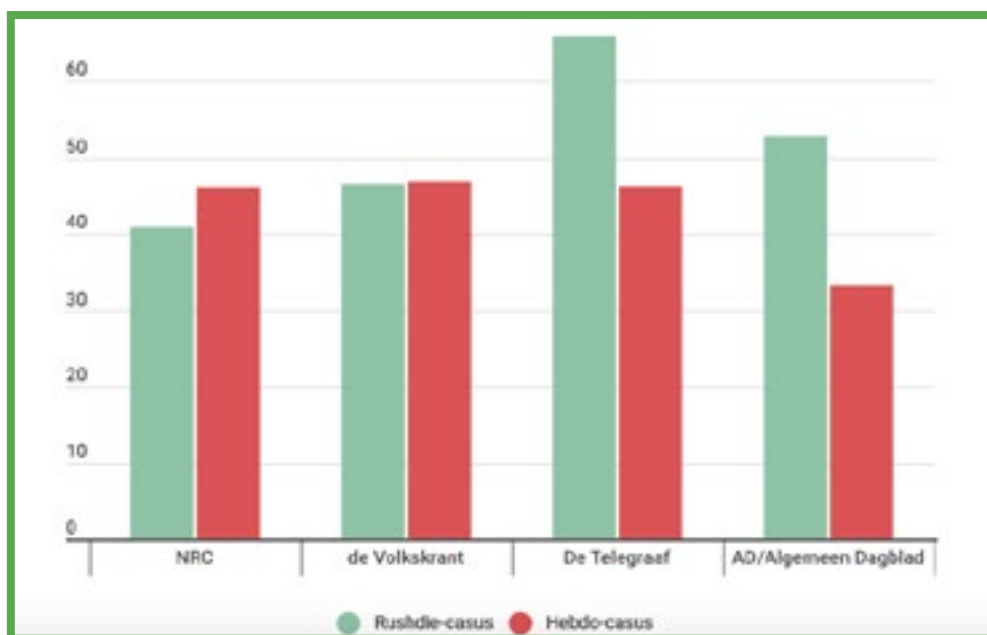

Diagram 1: ontwikkeling in het gebruik van het conflictframe, in procentpunt

De afname van het conflictframe is bij beide populaire kranten een gevolg van de stijging van het gebruik van het moraliteitsframe, dat bij de Hebdo-casus meer dan dubbel zo vaak wordt herkend. Deze toename is extra opvallend omdat het moraliteitsframe in de kwaliteitskranten juist beduidend minder vaak wordt herkend bij de Hebdo-casus, zie diagram 2.

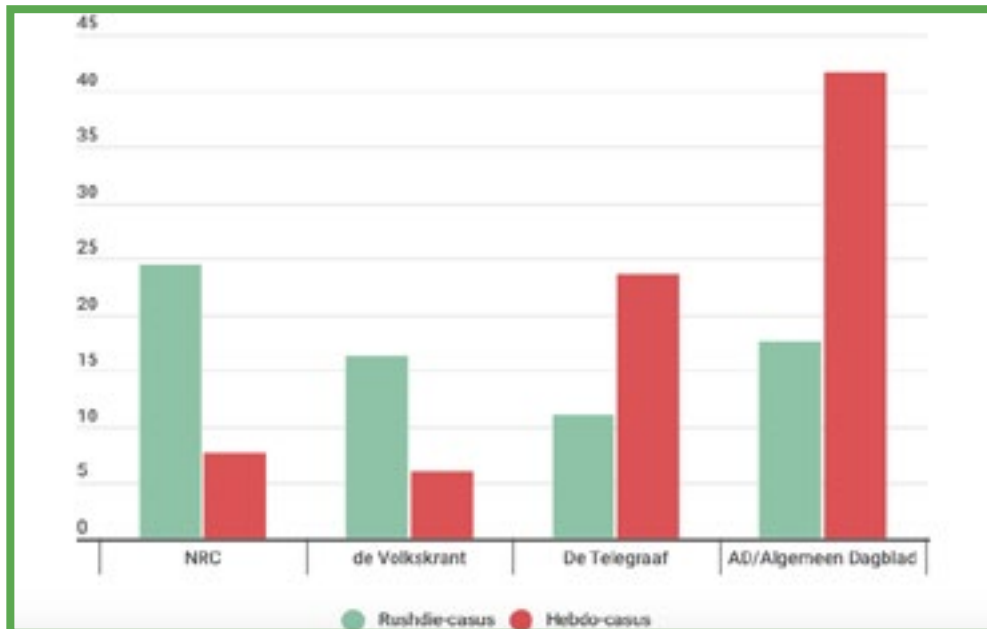

Diagram 2: ontwikkeling in het gebruik van het moraliteitsframe, in procentpunt

De afname van het aantal herkende moraliteitsframes en het ongeveer constant gebleven aantal herkende conflictframes, wijst op de toename van het gebruik van een derde frame in kwaliteitskranten. Hier zijn echter wisselende resultaten gevonden: zo is bij het *NRC* een toename merkbaar bij zowel het verantwoordelijkheidsframe (7.2 procentpunt) als in mindere mate bij het human interest-frame (3.6 procentpunt), maar bij *de Volkskrant* is het gebruik van het verantwoordelijkheidsframe juist afgenomen met 3.2 procentpunt. Het human interest-frame wordt door *de Volkskrant* 9.9 procentpunt vaker herkend.

Tenslotte is er een opvallende toename van het gebruik van het vrijheid van kunst-frame. Waar beide populaire kranten daar bij de Rushdie-casus geen of nauwelijks aandacht aan schonken, wordt dit frame bij de Hebdo-casus in bijna een kwart van de artikelen herkend. Dat is opmerkelijk omdat de Rushdie-casus draaide om hooggevaardeerde literaire roman, waar de Charlie-casus eerder ging over cartoons met een kritische functie boven een kunst-ambitie. Bij de kwaliteitsmedia is die stijging beduidend minder groot of is er zelfs een afname merkbaar in het geval van *de Volkskrant*, zie tabel 3. Het vrijheid van kunst-frame wordt vaak op een impliete wijze gebruikt. Een voorbeeld van dit frame is te zien in het volgende citaat, gevonden in de *Telegraaf*, waar Geert Wilders de vrijheid van kunst verdedigt.:

Maar waarom is het nodig om Mohammed-cartoons te tekenen? Is dat niet onnodig kwetsend? In januari is de redactie van Charlie Hebdo afgeslacht omdat ze Mohammed-cartoons maakten. We

*moeten laten zien dat we dat niet accepteren.
(De Telegraaf, 07-05-2015)*

Kunstenaars moeten volgens Wilders de vrijheid hebben om over elk onderwerp, ook Mohammed, cartoons te maken zonder daarbij beperkt te worden door dreiging van geweld. Wilders stelt dat deze vrijheid wat hem betreft belangrijker is dan het niet kwetsen van mensen.

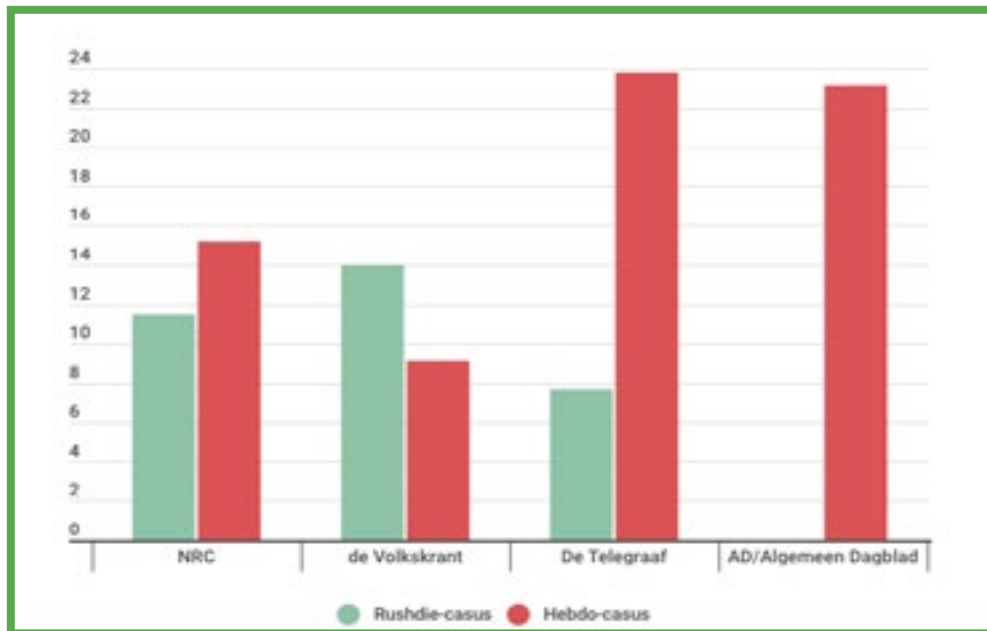

Diagram 3: ontwikkeling in het gebruik van het vrijheid van kunst-frame, in procentpunt

6.3 Samenhang

In het algemeen zijn er vaker grote ontwikkelingen tussen de twee casussen merkbaar bij populaire media. Kwaliteitskranten ontwikkelen zich ook, maar in mindere mate en blijven wat constanter in hun verdeling van frames. Dit is verklaarbaar door de rol die kwaliteitsmedia volgens Kussendragers en Van der Lugt (2007) innemen: door de afstand die kwaliteitsmedia van het onderwerp nemen en door het zoeken naar een bepaalde diepgang, krijgt de consument meer ruimte voor het vormen van een eigen mening. Daarvoor wordt een relatief evenwichtige verdeling gemaakt over verschillende frames. Populaire media brengen eerder sensationeler nieuws en laten minder ruimte over voor consumenten om een eigen mening te vormen. Dat verklaart ook dat het moraliteitsframe relatief veel wordt gebruikt in populaire media. Dit frame kan namelijk mede worden herkend als er sprake is van het voorschrijven van een specifieke denkwijze of gedraging (Semetko en Valkenburg, 2000).

Tenslotte is een opvallende ontwikkeling in framegebruik tussen casussen bij populaire kranten verklaarbaar door het verschil in corpusgrootte. In beide casussen zijn meer frames gevonden in de kwaliteitskranten dan in populaire kranten, mogelijk doordat er ook meer berichten van de kwaliteitsmedia zijn meegenomen. Daardoor heeft een verschil van 1 frame een hogere

percentuele waarde in het geval van populaire kranten. Een vooraf opgesteld frame in *De Telegraaf* (1989) is goed voor 11.1 procent van het totaal, maar bij *de Volkskrant* (2015) staat een vooraf opgesteld frame dus maar voor 2 procent an het totaal (zie hoofdstuk 8).

7. Conclusie

In dit onderzoek is de ontwikkeling in framing van moslims en/of de islam in Nederlandse kranten onderzocht op basis van twee casussen. De hoofd- en deelvragen van dit onderzoek worden in dit hoofdstuk beantwoord. Met een deductieve framinganalyse is geprobeerd de volgende hoofdvraag te beantwoorden:

Hoe verschilt de framing van moslims in berichtgeving in de vier grootste Nederlandse dagbladen over de Salman Rushdie-casus (1989) en de Charlie Hebdo-casus (2015)?

Ter ondersteuning en duiding van deze vraag, zijn de volgende drie deelvragen opgesteld:

1. In welke frames zijn de berichten in te delen?
2. Hoe verschilt het gebruik van frames in de onderzochte kranten onderling?
3. Welke ontwikkeling is merkbaar?

Omdat deze deelvragen zijn opgesteld om de hoofdvraag meer context te bieden, zal eerst een antwoord op deze vragen worden geformuleerd in de vorm van korte deelconclusies. Vervolgens wordt de hoofdvraag beantwoord.

Deelvraag 1: in welke frames zijn de berichten in te delen?

Uit de resultaten blijkt dat alle frames uit de vooraf opgestelde lijst van Semetko en Valkenburg (2000) worden teruggevonden in beide casussen. Het conflictframe is het populairst van deze lijst, zoals ook in het onderzoek van Semetko en Valkenburg (2000) het geval was. Dat betekent dat moslims en de islam na 26 jaar nog steeds worden geframed als een bevolkingsgroep waar – politiek of maatschappelijk – veel conflicten door of over ontstaan. Het economische consequentie-frame wordt zeer zelden gevonden en ook het verantwoordelijkheidsframe wordt niet vaak gebruikt. Het kan dus worden geconcludeerd dat toekenning van verantwoordelijkheid bij en economische gevolgen van de casussen weinig aandacht krijgen.

Naast deze vooraf opgestelde frames werden vijf onderwerpspecifieke frames gevonden, waarvan twee die ook in eerder onderzoek van Shadid (2009) terugkwamen. Van deze frames is het stigmatiseringsframe het populairst in beide casussen. Verder is het ethnocentrismeframe herkend uit Shadid (2009). Nieuwe herkende frames zijn gebaseerd op verschillende vormen van vrijheid: het vrijheid van kunst-frame, het vrijheid van religie-frame en het vrijheid van meningsuiting-frame. Daarvan werd het vrijheid van religie-frame in de Rushdie-casus het vaakst herkend. In de Hebdo-casus werd het vrijheid van meningsuiting-frame het vaakst herkend. De hoeveelheid herkende vrijheid van kunst-frames blijft in beide casussen tussen de andere twee vrijheidframes in.

Deelvraag 2: Hoe verschilt het gebruik van frames in de onderzochte kranten onderling?

Zoals in hoofdstuk 4 gesteld, is er een onderscheid tussen zogenoemde populaire kranten en kwaliteitskranten. De twee kranten uit dezelfde categorie volgen meestal dezelfde trend in meer of mindere mate. Als *De Telegraaf* een stijging van een bepaald frame kent, geldt dat meestal ook in meer of mindere mate voor het *AD*. Ditzelfde geldt dus voor de kwaliteitskranten. Verder valt op dat populaire media vaker grotere pieken en diepere dalen hebben in de hoeveelheid gebruikte frames. Dit is verklaarbaar door het kleinere aantal gevonden frames in populaire kranten, waardoor een enkel frame een procentueel groter effect heeft.

Op zichzelf is het een opvallend resultaat dat populaire media minder aandacht besteden aan de twee casussen dan kwaliteitsmedia. Uit de literatuur blijkt immers dat populaire media veel aandacht voor sensationeel nieuws hebben. Dit resultaat is echter op twee manieren te interpreteren. Ten eerste is het mogelijk dat populaire media een keuze maken voor minder publicaties over de casussen, om een sterkere inhoud te garanderen: de weinige artikelen die worden gepubliceerd, zijn volgens deze interpretatie inhoudelijker. In dit geval zouden kwaliteitsmedia “sensationeler” publiceren dan populaire media, vanwege hun grote aandacht voor dit soort casussen. Het gevolg is een grotere hoeveelheid publicaties, waarin minder vaak nieuwe of relevantere informatie wordt gedeeld; denk aan een grote stroom columns of een aantal losse artikelen met reacties van mensen. Een andere interpretatie van dit resultaat is echter dat populaire media door weinig publicaties over de casussen juist inhoudelijk achterblijven op kwaliteitsmedia, waardoor de gebrachte informatie alsnog vooral gebaseerd is op sensationeel nieuws: alleen bij sensationele nieuwe informatie wordt een artikel gepubliceerd, de achtergrond blijft in deze situatie achterwege.

Deelvraag 3: welke ontwikkeling is merkbaar?

Bij de vooraf opgestelde frames vallen verschillende ontwikkelingen op. Allereerst is er een afname merkbaar in het aantal keer dat het conflictframe wordt herkend in populaire media. Het totaal aantal herkende moraliteitsframes neemt echter toe. Ingezoomd op kwaliteitsmedia is juist een sterke afname merkbaar in het aantal herkende moraliteitsframes. De ontwikkeling in het gebruik van andere frames in kwaliteitsmedia is wisselend: in *de Volkskrant* worden in de Hebdo-casus bijvoorbeeld veel meer human interestframes herkend, in het *NRC* zijn dat minder en wordt er juist meer aandacht besteed aan het verantwoordelijkheidsframe. Bij enkele frames is er nauwelijks ontwikkeling merkbaar, zoals bij het conflictframe in *de Volkskrant* en bij het economische consequentie-frame.

In totalen is te zien dat het moraliteitsframe minder vaak wordt herkend in de Hebdo-casus, het human interest-frame wordt iets vaker herkend. De andere drie frames blijven zich in de totalen relatief constant: ze verschillen in 2015 maximaal 2.5 procentpunt met 1989. Opvallend aan deze cijfers is dat het conflictframe bij beide casussen met stip de eerste plek inneemt.

Bij de onderwerpspecifieke frames valt de toename van herkende vrijheid van meningsuiting-

frames het meest op: alle kranten tonen deze toename. Dit gaat voornamelijk ten koste van het vrijheid van religie-frame, dat in alle kranten juist minder vaak wordt herkend. Daarnaast valt de afname van de hoeveelheid herkende stigmatiseringsframes in populaire kranten op. Door een grotere hoeveelheid herkende stigmatiseringsframes in kwaliteitskranten stijgt het totaalgebruik van dit frame echter alsnog.

Hoofdvraag: Hoe verschilt de framing van moslims in berichtgeving in de vier grootste Nederlandse dagbladen over de Salman Rushdie-casus (1989) en de Charlie Hebdo-casus (2015)?

Uit de analyse van de resultaten en uit de antwoorden op de deelvragen blijkt dat er een aantal opvallende verschillen zijn in de framing van moslims en/of de islam in de twee gekozen casussen. Het belangrijkste verschil is de vergrote aandacht die wordt gehecht aan de gedragingen van verschillende (minderheids)groepen in de samenleving. Dat blijkt uit de ontwikkeling die het vrijheid van meningsuiting-frame en het vrijheid van religie-frame doormaken. Het vrijheid van meningsuiting-frame heeft in 2015 een belangrijke positie in de media ingenomen en wordt veel vaker gebruikt dan in 1989. Door deze toegenomen media-aandacht is het aannemelijk dat de interesse voor vrijheid van meningsuiting niet alleen is toegenomen bij journalisten, maar ook bij consumenten: zender en ontvanger oefenen immers invloed op elkaar uit.

Zoals eerder gezegd, gaat deze vergrote aandacht voor vrijheid van meningsuiting ten koste van vrijheid van religie. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de waarde die wordt gehecht aan zogenoemde “Nederlandse kernwaarden” aanzienlijk is gegroeid in de jaren tussen de twee casussen. Dat kan in verband worden gebracht met de politieke en maatschappelijke debatten rond dit thema en de opkomst van politici als Pim Fortuyn. Tegelijk blijkt dat Nederlands krantenpubliek en journalisten minder geïnteresseerd is geraakt in vrijheid van religie. Een verklaring hiervoor zou kunnen worden gezocht in de toegenomen ontkerkelijking van de Nederlandse bevolking.

Er zijn ook belangrijke overeenkomsten tussen beide casussen: zo worden moslims nog altijd vaak en veel in verband worden gebracht met conflicten, zo blijkt uit het constante aantal herkende conflictframes. Dat frame wordt vaker herkend in nieuws met betrekking tot moslims/de islam dan in algemeen nieuws, zoals Semetko en Valkenburg (2000) onderzochten. In de 26 jaar tussen de onderzochte casussen, is de percentuele hoeveelheid conflictframes vrijwel niet afgenomen. Zoals eerder gezegd, worden moslims/de islam in Nederlandse kranten dus onverminderd vaak in verband gebracht met conflict.

Daarnaast worden moslims en/of de islam in beide casussen veel in verband gebracht met geweld. Ook dat is geen nieuwe ontwikkeling: sinds de eerste onderzoeken wordt dit resultaat regelmatig opnieuw bevestigd. Dit onderzoek onderschrijft daarmee de resultaten van Emmerik-Levelt en Teulings (1967), Van Dijk (1993) en Shadid (2005). Dat betekent dat kranten anno 2015 nog steeds een wij-zij-verdeling maken tussen moslims en niet-moslims, en die eerste groep overmatig in verband brengen met geweld of problemen.

8. Discussie

Dit onderzoek is door de beschikbare tijd van beperkte opzet. Dat betekent dat er enkele keuzes zijn gemaakt in de pragmatiek rond de uitvoering, die potentieel van invloed zijn op de resultaten. In dit hoofdstuk worden enkele punten aangehaald waar rekening mee moet worden gehouden bij interpretatie van de onderzoeksresultaten. Ook worden er enkele aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek.

8.1 Beperkingen van dit onderzoek

Een eerste en belangrijke beperking van dit framingonderzoek is dat er niet inhoudelijk is gekeken naar de berichten. Gezien de grootte van het corpus was er niet genoeg ruimte om op deze manier in te gaan op de onderzochte berichten. Een voorbeeld van deze beperking: als er sprake is van een verband tussen geweld en moslims of de islam in een artikel, wordt het stigmatiseringsframe toegekend. Er wordt echter geen rekening gehouden met de inhoudelijke informatie: wordt de betrokken moslim of de islam beschuldigd van geweldpleging of juist beschermd ertegen? Mogelijk is er zelfs sprake van geweld tegen moslims of de islam. Deze groep wordt in dit geval wel in verband gebracht met geweld, maar niet op dezelfde manier als wanneer een moslim zelf geweld zou plegen. Toch is in beide gevallen een stigmatiseringsframe te herkennen op basis van de gestelde toekenningsvraag. In theorie is het dus mogelijk dat de percentages rond gevonden frames ongeveer gelijk blijven, maar de interpretatie van de gegevens verandert wanneer ook rekening wordt gehouden met de inhoud van de berichten.

Daarnaast is er enige vertroebeling van de percentages merkbaar. Het is mogelijk dat de gebruikte percentages een vals beeld schetsen, door de verschillen in aantallen gevonden frames per krant. Zoals eerder gesteld, is een enkel frame in een populaire krant procentueel meer waard dan een frame in een kwaliteitskrant. Daardoor kunnen ontwikkelingen procentueel betekenisvoller lijken dan ze in werkelijkheid zijn. Een tweede vertroebeling geldt specifiek voor de Hebdo-casus: door de keuze berichten tot een jaar na de aanslag mee te nemen, wordt ook de periode rond de aanslag in het Bataclan-theater betrokken. Deze veel grotere aanslag genereerde op zichzelf een mediastorm, waarbij uiteraard veel werd gerefereerd naar de aanslag op de redactievloer van Charlie Hebdo van eerder datzelfde jaar. Het hoofdonderwerp van deze artikelen ligt echter vaak bij de Bataclan-aanslag, waardoor frames mogelijk zijn toegekend op inhoudelijk verschillende onderwerpen (dit is echter niet duidelijk, door het eerder genoemde gebrek aan inhoudelijke analyse in dit onderzoek).

Een derde punt dat de resultaten van dit onderzoek kan beïnvloeden is de keuze voor een deductieve framinganalyse in plaats van een inductieve analyse. Semetko en Valkenburg (2000) stellen dat een inductieve analyse geschikter is voor kleinere corpora, omdat deze methode erop

gericht is zoveel mogelijk frames in enkele teksten te herkennen. Dit duidt op het bestaan van een veel grotere hoeveelheid frames dan die in dit onderzoek wordt gevonden en geanalyseerd. Het is dus mogelijk dat er op microniveau ontwikkelingen merkbaar zijn die in dit onderzoek niet worden herkend, vanwege de grootte van het gebruikte corpus (en de daarbij gekozen methode).

Ook is het niet te voorkomen dat de toekenning van frames tot op zekere hoogte enigszins ongenueanceerd is. Hoewel de methode van Semetko en Valkenburg (2000), die in dit onderzoek wordt gebruikt, is ontwikkeld om subjectiviteit tot een minimum te beperken, het toekennen van frames (door het beantwoorden van ja/nee-vragen) blijft gebaseerd op interpretatie. Zo kunnen bepaalde formuleringen in opiniestukken bijvoorbeeld iets anders insinueren dan wat de letterlijke tekst stelt.

De methode van Semetko en Valkenburg (2000) stelt dat frames worden toegekend op basis van meerdere ja/nee-vragen per frame. Op die manier kunnen resultaten worden geclusterd en kan worden voorkomen dat frames te makkelijk worden toegekend. Omdat in dit onderzoek ook onderwerpspecifieke frames worden herkend, was het niet mogelijk vooraf een set soortgelijke vragen op te stellen om deze frames te clusteren. Daardoor is het in theorie mogelijk dat de onderwerpspecifieke frames makkelijker worden toegekend dan vooraf opgestelde frames.

Daarnaast omvatten de zoektermen die zijn gebruikt in dit onderzoek niet de gehele onderzoeksvraag. Zoals in hoofdstuk 4 is aangegeven, is er om pragmatische redenen gekozen voor het gebruik van enkel de term 'islam'. De toevoeging van de zoekterm 'moslim' zou voor een smaller corpus zorgen en vereisen dat nog meer zoektermen (bijvoorbeeld 'moslims' of synoniemen daarvan) gebruikt zouden worden. Deze beperking kan echter wel inhouden dat de naar voren gekomen artikelen verschillen van de artikelen die onderzocht zouden zijn mét toevoeging van meerdere zoektermen.

Tenslotte hangt de toevoeging 'islam' als zoekterm samen met een inhoudelijke beperking, die in theorie ook invloed heeft op de herkende frames. Als er bijvoorbeeld in een artikel uitsluitend wordt gesproken over 'geloofsovertuiging' in plaats van specifiek 'islam', is dit artikel niet naar voren gekomen in de resultaten. Dit kan weerslag hebben op de aantallen herkende frames: door toevoeging van een zoekterm met kenmerkend religieuze betekenis, kan het bijvoorbeeld zijn dat het moraliteitsframe vaker wordt herkend.

8.2 Vervolgonderzoek

Allereerst ligt vervolgonderzoek op inhoudelijk niveau voor de hand. Een inhoudelijk onderzoek kan meer betekenis geven aan de resultaten van een framingonderzoek, door de teksten zelf te interpreteren. Met een inhoudelijk onderzoek (al dan niet in combinatie met een uitgebreider framingonderzoek) kan niet alleen worden geconstateerd dát er veel gebruik wordt gemaakt van een bepaald frame, maar ook in welke context. Een discoursanalyse zou hierbij

kunnen helpen: in dit soort onderzoek wordt de relatie tussen tekst en context onderzocht. De vorm en de inhoud van de tekst worden los van de letterlijke boodschap geanalyseerd, waardoor er een sterkere conclusie kan worden getrokken over de ontwikkeling van de maatschappelijke interesse. Onderzoek naar framing geeft daar een goede richting voor, maar biedt niet evenveel houvast als een (combinatie met een) inhoudsanalyse.

Vervolgens is een verdieping van het corpus op verschillende variabelen (bijvoorbeeld medium, datum, casus of zoekterm) mogelijk. Een verdieping van de onderzochte primaire teksten zorgt uiteraard voor een sterkere conclusie. Een groter corpus kan namelijk voor meer gevonden frames zorgen, waardoor de waarde van een enkel frame percentueel afneemt. Hierdoor worden ontwikkelingen tussen de twee casussen mogelijk minder scherp, waardoor conclusies meer waarheidsgetrouw op te stellen zijn.

Tenslotte mist framingonderzoek op basis van ja/nee-vragen tot op zekere hoogte precisie, doordat het toekennen van frames in de kern afhankelijk is van interpretatie. Door herhalingsonderzoek of uitgebreider onderzoek met meerdere onderzoekers, kan de invloed van interpretatie afnemen, doordat toekenningen van frames kunnen worden geclusterd. Op basis van meerdere losse resultaten, kan één geclusterd (en daarmee stabiel) resultaat worden gevormd.

Literatuurlijst

Bronnenlijst

- Adriaansen, M., & van Praag, P. (2010). Nieuwe scheidslijnen en de turbulente relatie tussen politiek, media en burgers. In H. Dijkstra, P. den Hoed, J. W. Holtslag, & S. Schouten (red.), *Het gezicht van de publieke zaak: openbaar bestuur onder ogen* (p. 241-272). (WRR verkenningen; Nr. 23). Amsterdam: Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.5117/9789089642622>
- Bakker, P. & Sargasso.nl. (2018). *Betaalde papieren oplage 5 grootste dagbladen, 1986–2017* [Grafiek]. <https://sargasso.nl>
- Balçık, T. (2019, maart). 'Moslims in Nederlandse kranten'. *Een onderzoek naar stereotype beeldvorming in de vier grootste kranten van Nederland* (rapport). Eigen beheer.
- Berger, M. (2007, mei). *Islam in Europe: a clash of tolerances* [Presentatie voor de jaarlijkse bijeenkomst van de European Fatwa & Research Council]. Annual meeting of the European Fatwa & Research Council, Sarajevo, Bosnië. Geraadpleegd van: https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20070500_cdsp_art_berger.pdf
- Berbers, A., Joris, W., Boesman, J., d'Haenens, L., Koeman, J. en Van Gorp, B. (2016). The news framing of the 'Syria fighters' in Flanders and the Netherlands: Victims or terrorists? *Ethnicities*, 16(6), p. 798-818.
- Chong, D., & Druckman, J. N. (2007). A Theory of Framing and Opinion Formation in Competitive Elite Environments. *Journal of Communication*, 57(1), 99–118. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2006.00331.x>
- d'Haenens, L., & Bink, S. (2006). Islam in de Nederlandse media: Focus op het Algemeen Dagblad. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschappen*, 34(4), p. 351–367. <https://doi.org/10.1347/tijd.34.4.351>
- de Boer, C., & Brennecke, S. (2003). *Media en publiek* (eerste editie). Amsterdam: Boom Lemma.
- Entzinger, H. (2003). The rise and fall of multiculturalism. P. 59-86. In: C. Joppke en E. Morawska (reds.) *Toward assimilation and citizenship: immigrants in liberal nation-states*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Essed, P. & Nimako K. (2006). 'Designs and (co)incidents. cultures of scholarship and public policy on immigrants/minorities in the Netherlands', *International Journal of Comparative*

Sociology, 47 (3-4): p. 281-312.

Fortuyn, P. (2001). *De islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament. Het woord als wapen. Met een kritische reactie van imam Abdul-lah R.F. Haselhof*, Uithoorn: Karakter Uitgevers.

Fudge, B. (2021, 9 april). Islam after Salman. *Aeon*. Geraadpleegd van: <https://aeon.co/essays/can-there-ever-be-another-novel-like-the-satanic-verses>

Ghanem, S. I. (1997). Filling in the tapestry: The second level of agenda setting. In M. E. McCombs, D. Shaw, & D. Weaver (red.), *Communication and democracy* (pp. 309–330). Mahwah: Lawrence Erlbaum

Gijsberts, M. & Lubbers, M. (2009). Wederzijdse beeldvorming. *Jaarrapport integratie 2009*, p. 254-288. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Goffman, E. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. New York: Harper & Row.

Graber, D. A., & Dunaway, J. (2018). *Mass Media and American Politics*. SAGE Publications. Geraadpleegd van: <https://books.google.nl/books?hl=nl&lr=&id=d2NCDgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=graber+%26+dunaway+2018+media&ots=ogAkoEwXYv&sig=pBLG3maqQsnu-vw4EuXQJBBpG2u4#v=onepage&q=graber%20%26%20dunaway%202018%20media&f=false>

Hooghe, M., de Swert, K., Walgrave, S. (2005). *Nieuws op televisie*. Culemborg: Centraal Boekhuis BV.

Huijnk, W., & Andriessen, I. (2016). *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Iyengar, S. (1987). Television News and Citizens' Explanations of National Affairs. *American Political Science Review*, 81(3), p. 815–831. <https://doi.org/10.2307/1962678>

Klapper, J. T. (1960). *The effects of mass communication*. New York: Free Press.

Kovach, B., & Rosenstiel, T. (2001). *The Elements of Journalism*. New York: Crown.

Kussendrager, N., & van der Lugt, D. (2007). *Basisboek journalistiek* (4de editie). Groningen: Wolters-Noordhoff.

McCombs, M. E., & Shaw, D. L. (1972). The Agenda-Setting Function of Mass Media. *The Public Opinion Quarterly*, 36(2), p. 176–187. <https://doi.org/10.1086/267990>

Neuman, W. R., Just, M. R., & Crigler, A. N. (1992). *Common knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.

Nijland, L. (2013, juli). *Ontwikkeling dagbladjournalistiek: Een hermeneutisch onderzoek naar de retorische veranderingen op het gebied van tekst en vormgeving in de Volkskrant* (Masterscriptie, Universiteit Utrecht). Geraadpleegd van: <https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/278430/Scriptie%20Leoni%20Nijland.pdf?sequence=1>

Noije, van L., & Wennekers, A. (2019). Nederlandse identiteit in geschreven media. In J. de Hart, P. Houwelingen, & M. Versantvoort (red.), *Denkend aan Nederland* (H. 3). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Geraadpleegd van: https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/monitors/2019/06/26/denkend-aan-nederland/SCR_H3.pdf

Oudenampsen, M. (2018). *The conservative embrace of progressive values: On the intellectual origins of the swing to the right in Dutch politics*. [s.n.].

Pew Research Center. (2005, juli). *Islamic extremism. Common concern for Muslim and Western publics* (rapport). Geraadpleegd van: <https://www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2005/07/Pew-Global-Attitudes-2005-Report-7-14-2005.pdf>

Phalet, K., & ter Wal, J. (2004). *Moslim in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Said, E. W. (2008). *Covering Islam: How the media and the experts determine how we see the rest of the world*. New York: Random House.

Scheffer, P. (2000, 29 januari). Het multiculturele drama. *NRC Handelsblad*. Geraadpleegd van: <https://retro.nrc.nl/W2/Lab/Multicultureel/scheffer.html>

Scheufele, D. A., & Tewksbury, D. (2007). Framing, Agenda Setting, and Priming: The Evolution of Three Media Effects Models. *Journal of Communication*, 57, 9–20. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2006.00326.x>

Scheufele, D. A. (1999). Framing as a Theory of Media Effects. *Journal of Communication*, 49(1), 103–122. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1999.tb02784.x>

Semetko, H. A., & Valkenburg, P. M. V. (2000). Framing European politics: A Content Analysis of Press and Television News. *Journal of Communication*, 50(2), 93–109. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2000.tb02843.x>

Shadid, W. (2005). Berichtgeving over moslims en de islam in de westerse media: Beeldvorming, oorzaken en alternatieve strategieën/Muslims and Islam in Western Media. *Tijdschrift voor communicatiewetenschap*, 33(4), p. 330-346.

Shadid, W. (2009). Moslims in de media: De mythe van de registrerende journalistiek. In S. Vellenga (red.), *Mist in de polder: Zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland* (p. 173-193). Amsterdam: Aksant.

Siapera, E. (2010). *Cultural diversity and global media: The mediation of difference*. Hoboken: John Wiley & Sons.

Sleegers, F. (2007). *In debat over Nederland: Veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

ter Wal, J., D'Haenens, L., & Koeman, J. (2005). (Re)presentation of ethnicity in EU and Dutch domestic news: a quantitative analysis. *Media, Culture & Society*, 27(6), 937–950. <https://doi.org/10.1177/0163443705057681>

van Dijk, T. A. (1993). Stories and racism. In D. K. Mumby (red.), *Narrative and social control: Critical perspectives* (p. 121-142). Geraadpleegd van: <http://www.discourses.org/OldArticles/Stories%20and%20racism.pdf>

van der Brug, W., Fennema, M., van Heerden, S., en de Lange, S. L. (2009). Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld? *Migrantenstudies*, 25(3), pp. 198-220.

van der Kroon, R. (2005, december). *Verandering in beeldvorming* (Masterscriptie, Erasmus Universiteit Rotterdam). Geraadpleegd van: <http://www.miramedia.nl/media/files/Masterthesis%20Moslims%20in%20de%20media.pdf>

van der Hoef, A. (2015, juli). *De terreuraanslagen in Frankrijk in 2015: een case study naar de (macro)proposities van de kernbegrippen 'moslim(s)' en 'islam' en de vertegenwoordiging van moslimsprekers in het Nederlandse publieke discours op televisie* (Masterscriptie, Universiteit Utrecht). Geraadpleegd van: <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/364308>

Vellenga, S., Harchaoui, S., el Madkouri, H., & Sijsjes, B. (2009). *Mist in de polder: zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland* (1ste editie). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Wentholt, R., en Berg, E. L. (1967). *Buitenlandse arbeiders in nederland : een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk*. Leiden: Spruyt, Van Mantgem & De Does.

Yusof, S. H., Hassan, F., Hassan, S., & Osman, M. N. (2013). The framing of international media on islam and terrorism. *European Scientific Journal*, 9(8), 104–121. Geraadpleegd van: <https://core.ac.uk/download/pdf/236406162.pdf>

Bijlage 1:

Vragen voor frametoekenning

De volgende vragen gebruiken Semetko en Valkenburg (2000) voor het indelen van berichten in hun vijf frames:

Verantwoordelijkheidsframe:

1. Suggereert het bericht dat de overheid het probleem kan verlichten?
2. Suggereert het bericht dat de overheid verantwoordelijk is voor het onderwerp?
3. Biedt het bericht oplossingen aan voor het onderwerp?
4. Suggereert het bericht dat een individu of groep verantwoordelijk is?
5. Suggereert het bericht dat snelle actie vereist is bij het onderwerp?

Human Interest-frame

1. toont het bericht een “menselijke blik” op het onderwerp?
2. Gebruikt het bericht bijvoeglijke naamwoorden die gevoelens van verontwaardiging, empathie, sympathie of mededogen oproepen?
3. Benadrukt het bericht hoe individuen en groepen worden getroffen door het onderwerp?
4. Gaat het bericht in op het privéleven van de actoren die worden aangehaald?
5. Bevat het verhaal visuele informatie die gevoelens van verontwaardiging, empathie, of medeleven kan oproepen?

Conflictframe:

1. Toont het bericht onenigheid tussen partijen, individuen, groepen of landen?
2. Maakt een partij, individu, groep of land verwijten aan een ander?
3. Verwijst het bericht naar twee of meer kanten van het verhaal?
4. Verwijst het bericht naar winnaars of verliezers?

Moraliteitsframe:

1. Bevat het bericht een morele boodschap?
2. Refereert het bericht naar moraliteit, god of andere religieuze zaken?
3. Schrijft het bericht bepaalde gedragingen voor?

Economisch frame:

1. Worden financiële winsten of verliezen besproken?
2. Worden kosten of uitgaves besproken?
3. Wordt er gerefereerd naar economische consequenties van bepaalde acties?

Stigmatiseringsframe:

1. Wordt er een verband getrokken tussen moslims/de islam en geweld?

Etnocentrismeframe:

1. Wordt er gesproken in termen van “wij” en “zij”?

Vrijheid van religie-frame:

1. Komt vrijheid van religie direct of indirect ter sprake?

Vrijheid van meningsuiting-frame:

1. Komt vrijheid van meningsuiting direct of indirect ter sprake?

Vrijheid van kunst-frame:

1. Komt vrijheid van religie direct of indirect ter sprake?

Bijlage 2:

Data in Excel

2A: Excelbestanden Salman Rushdie-casus

Dubbelklik op onderstaande afbeeldingen voor de Excelbestanden. Er is per krant per casus een Excelbestand opgesteld, waarin elk frame een eigen tabblad heeft. De vrijheid-frames staan alle drie op eenzelfde tabblad.

NRC Rushdie-casus:

de Volkskrant Rushdie-casus:

AD Rushdie-casus:

De Telegraaf Rushdie-casus:

2B: Excelbestanden Charlie Hebdo-casus

de Volkskrant Hebdo-casus:

NRC Hebdo-casus:

AD Hebdo-casus:

De Telegraaf Hebdo-casus:

